

ΑΓΙΟΣ ΣΤΥΡΙΑΔΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ

ΕΤΟΣ Β΄ | ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΜΑΡΤΙΟΣ 2014 | ΤΕΥΧΟΣ Δ΄

Η ΤΑΠΕΙΝΩΣΗ ΣΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΖΩΗ

Ἀθανασίου Γλάρου

Ἐπίκουρου Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς ΕΚΠΑ

Σὲ κάθε Θεία Λειτουργία ἡ Ἐκκλησία συνάγει τὰ μέλη της, εἰσέρχεται στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ¹ καὶ ἀνεβαίνει στὸ ἐπουράνιο θυσιαστήριο, στὴν Τράπεζα τοῦ Χριστοῦ². Ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ λατρεία ἔχει μιὰ εὐλογημένη ἀποκλειστικότητα: ὑπερβαίνει τὴν κατάτμηση τοῦ χρόνου³ μὲ τὸ νὰ μένει ταπεινὰ προσκολλημένη στὴ Θεία Εὐχαριστία. Ἡ ταπείνωση στὴ λειτουργικὴ ζωὴ δὲν εἶναι ἀτομικὴ ὑπόθεση. Λειτουργία σημαίνει «ἔργο τοῦ λαοῦ», ἓνα ἔργο σχηματισμένο ἀπὸ τὴν καθολικὴ συνείδηση τῆς ἀνθρωπότητας⁴. Ἡ ταπείνωση τῆς Σύναξης δὲν εἶναι κάποιος μέσος ὅρος μεταξὺ τῶν ἐπιμέρους ἀτομικῶν συνειδήσεων τῶν μελῶν της, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ θυσιαστικοῦ της ἤθους⁵. Ἡ πύλη τῆς Βασιλείας ἀνοίγει σὲ ἐκείνους ποὺ τὴν πλησιάζουν μὲ ταπεινὴ καρδιά⁶.

Ἡ Σύναξη λειτουργεῖ τὸ διηνεκὲς θαῦμα τῆς «σκηνώσεως» τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸν κόσμο⁷. Ἡ πνευματικὴ λατρεία ὑπερβαίνει κάθε ἑτερότητα⁸ καὶ ὁδηγεῖ τοὺς πιστοὺς στὴν ἐνότητα τῶν

1. Ἡ Θεία Λειτουργία ἀρχίζει μὲ μιὰ πανηγυρικὴ δοξολογία τῆς Βασιλείας. Βλ. Α. ΣΜΕΜΑΝ, *Ἡ ἀποστολή*, σ. 41.

2. Στὸ ἴδιο, σσ. 41-42. Πρβλ. *Ἐβρ.* 10, 19 κ. ἐξ.

3. Βλ. Π. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ, *Ἡ Ὀρθοδοξία*, σ. 325.

4. Στὸ ἴδιο, σ. 323.

5. Πρβλ. Ι. ΒΛΑΧΟΥ, *Ὀρθόδοξη ψυχοθεραπεία*, σ. 79.

6. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ, Λόγος ΚΕ'*, PG 88, 996Α.

7. «Κύριε... καταζίωσον ἡμᾶς εὐρεῖν χάριν ἐνώπιόν σου... καὶ ἐπισκηνώσαι τὸ Πνεῦμα τῆς χάριτός σου τὸ ἀγαθὸν ἐφ' ἡμᾶς, καὶ ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα ταῦτα, καὶ ἐπὶ πάντα τὸν λαόν σου» (εὐχὴ τῆς προσκομιδῆς, *Ἱερατικόν*, σ. 122), «Ἐἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, ἐλάβομεν Πνεῦμα ἐπουράνιον» (*Ἱερατικόν*, σ. 136).

8. «Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῶν χαρισάμενος προσευχάς, ὁ καὶ δυοὶ καὶ τρισὶ, συμφωνοῦσιν ἐπὶ τῷ ὀνόματί σου, τὰς αἰτήσεις παρέχειν ἐπαγγελάμενος·

πάντων⁹. Ἡ ταπείνωση εἶναι ἡ μυστική της δύναμη ποῦ εἰρηνεύει μυστηριωδῶς¹⁰ τὴ διαλεκτικὴ τῶν ἀντιθέσεων. Εἶναι τὸ «πνεῦμα τῆς παρακλήσεως»¹¹ ποῦ διοχετεύεται στὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ μὲ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Στὴ Σύναξη, ὁ πιστὸς διδάσκεται μὲ τὴν ὁμοφωνία τῶν θείων ὡδῶν τὴν «ὁμοιοφροσύνη» πρὸς τὰ θεῖα, πρὸς τὸν ἑαυτό του καὶ πρὸς «ἀλλήλους»¹². Ἡ ὁμοφροσύνη δὲν βασίζεται σὲ λογικὲς ἀποδείξεις. Τὸ κοινὸ φρόνημα πηγάζει ἀπὸ τὴν κοινὴ μυστηριακὴ ζωὴ.

Τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ἔχουν μία «ἄπλαστη»¹³ ἀπλότητα ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεи ἀντικείμενο περαιτέρω ἀνάλυσης. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἀποφάσκει σὲ κάθε λογικὴ περιγραφή τῆς ἀόρατης πλευρᾶς τῶν μυστηρίων¹⁴. Γιὰ παράδειγμα, δέχεται καὶ ὁμολογεῖ τὴν πραγματικὴ μεταβολὴ τῶν Τιμίων Δώρων σὲ Σῶμα καὶ Αἷμα Χριστοῦ χωρὶς νὰ ἐξηγεῖ τὸ πῶς γίνεται αὐτὴ ἡ μεταβολή¹⁵. Ἡ σχολαστικὴ θεολογία ἐπιχείρησε νὰ «χωρέσει» τὸ μυστήριο μέσα στὴν

Αὐτὸς καὶ νῦν τῶν δούλων σου... τὰ αἰτήματα... πλήρωσον...» (εὐχὴ ἀντιφώνου γ', μικρᾶς συναπτῆς, *Ἱερατικόν*, σ. 108).

9. Ι. ΖΗΖΙΟΥΛΑ, *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας*, σ. 189, ὅπου ἀναφέρει ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη ἐνσαρκώνει τὸν ὅλο καὶ ἓνα Κύριο, ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει «εἰς τὸ διηνεκὲς τοὺς πολλοὺς ἵνα τοὺς καταστήσει Ἕνα».

10. Πρβλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ θείων ὀνομάτων*, ΙΑ', PG 3, 947-970. Βλ. καὶ τὰ εἰρηνικά, ὅπου ἐπικρατεῖ μιὰ ἱεραρχικὴ δομὴ στὰ αἰτήματα τῆς εἰρήνης ἀπὸ τὴν ἄνωθεν εἰρήνη, τὴν εἰρήνη τοῦ σύμπαντος κόσμου, τὴν εὐστάθεια τῶν Ἐκκλησιῶν, τὴν ἐνότητα τῶν πάντων, τὴν προστασία τοῦ ἁγίου οἴκου καὶ τῶν «εἰσιόντων ἐν αὐτῷ» μέχρι τὶς εἰρηνικὲς (εὐνοϊκὲς) καιρικὲς συνθήκες καὶ τὴν ἀποφυγὴ «πάσης θλίψεως, ὀργῆς, κινδύνου καὶ ἀνάγκης» (*Ἱερατικόν*, σ. 106).

11. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Ἀσκητικά*, Κ', σ. 80.

12. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, Ε', PG 3, 432Α.

13. Τὴ λέξη χρησιμοποιεῖ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος γιὰ νὰ δηλώσει τὸ ἀπροσποίητο: «σφόδρα μοι ποθεινὸν τὸ ταπεινὸν καὶ ἄπλαστον» (*Εἰς Ματθαῖον ΝΗ'*, PG 58, 569).

14. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἀντιρόρητικὸς Α'*, PG 99, 341Α: «Ἐν γὰρ μόνον πάντῃ ἀπερίγραπτον τὸ Θεῖον... καὶ ἀποφάσκειται ἡ περιγραφή».

15. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἀντιρόρητικὸς Α'*, PG 99, 340Β. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς*, Δ', ιγ', PG 94, 1148Α.

Αριστοτελική σκέψη¹⁶. Οί προτεστάντες, προσπαθώντας να αντικρούσουν τους σχολαστικούς, χρησιμοποίησαν αποκλειστικά τὸν ὀρθὸ λόγον καὶ ἀντιμετώπισαν τὸ ἀδιέξοδο, στὸ ὁποῖο ὀδηγοῦσε ἡ λογικὴ ἐρμηνεία τοῦ θαύματος μετὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ ἀπὸ τὸν χῶρον τοῦ πραγματικοῦ στὸν χῶρον τοῦ συμβολισμοῦ¹⁷. Στὴν προσπάθεια ἐξιχνίασης τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἡ δυτικὴ θεολογία ὄχι μόνον δὲν κατέληξε κάπου, ἀλλὰ ἔχασε καὶ τὴν ἀφετηρία της¹⁸. Ἡ Ἀνατολικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔδειξε μιὰ πιὸ ταπεινὴ στάση ἀπέναντι στὸ θαῦμα· μετὰ ἀποφάσεις Συνόδων¹⁹ ὁμολόγησε τὴν ἀπόλυτη προσήλωσή της στὴν Ἱερὰ Παράδοση καὶ ἀπέφυγε νὰ ἀναπτύξει θεωρία ἀποδεικτικὴ γιὰ ἓνα γεγονός ἀναπόδεικτο²⁰. Ἡ μυστηριακὴ τῆς ζωῆς ὀδηγεῖ τοὺς πιστοὺς σὲ ἓνα γόνιμο ἀδιέξοδο: τὴ συνειδητοποίηση τῆς ἀνικανότητάς τους νὰ ἀποδείξουν μετὰ λογικὰ ἐπιχειρήματα

16. Βλ. γιὰ τὸ θέμα Ν. ΤΖΙΡΑΚΗ, *Μετουσίωσις*, σ. 243 κ. ἐξ.

17. Στὸ ἴδιο. σ. 12.

18. Ὁ Ἀλέξανδρος Σμέμαν ἀναφέρει γιὰ τὴ Θεία Εὐχαριστία τὸν ἀποπροσανατολισμὸ τῆς σχολαστικῆς θεολογίας ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ μυστηρίου στὸν «τρόπον» ἐκτέλεσής του. Βλ. Α. ΣΜΕΜΑΝ, *Εὐχαριστία*, σ. 94.

19. Γιὰ τὶς Συνόδους αὐτὲς ποὺ ἔλαβαν χώρα τὰ ἔτη 1638, 1642, καὶ 1672, βλ. Ν. ΤΖΙΡΑΚΗ, *Μετουσίωσις*, σ. 238 κ. ἐξ.

20. Στὸ ἴδιο. σ. 246.

τὸν ἁγιασμό τους. Ἡ σκέψη αὐτὴ τοὺς ἀσκεῖ στὴν ταπείνωση καὶ τοὺς κάνει ἰδιαίτερα θελκτικούς πρὸς τὴ Θεία Χάρη, διότι -ὅπως λέει καὶ ὁ ἅγιος Ἰσαάκ ὁ Σύρος- στοὺς ταπεινοὺς ἀποκαλύπτονται τὰ μυστήρια²¹.

I. Ἡ ὑποδειγματικὴ ταπείνωση τοῦ Θεανθρώπου ὡς λειτουργικὴ ἀρχή.

Στὸν Μυστικὸ Δεῖπνο, ὁ Χριστὸς πρῶτα πλένει τὰ πόδια τῶν μαθητῶν του καὶ μετὰ παραδίδει τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα του. Ἡ εἰκόνα τοῦ «νιπτῆρος» εἶναι, μετὰ τὴν εἰκόνα τῆς Σταύρωσης, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ ἐμφατικὲς ἐποπτεῖες τῆς Θείας Ταπείνωσης²². Ὁ Χριστὸς ἔμπρακτα διδάσκει πῶς ἡ «ἀνυψωτικὴ» δύναμη τῆς λατρείας ὀφείλεται στὴν ταπεινὴ τῆς διάστασις²³. Δὲν ὑπάρχει τίποτε τὸ λαμπρὸ καὶ ἐπιτηδευμένο στὴν πρώτη Σύναξι. Τὸ ἐκτυφλωτικὸ φῶς τῆς Μεταμόρφωσης ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Θεανθρώπου. Ἀντίθετα, ὁ Κύριος, διακονεῖ²⁴, συμμετέχει στὴ λιτὴ τράπεζα καὶ μὲ λόγια ἀπλὰ παραδίδει τὸ ὑπερφυῆς μυστήριον: «λάβετε, φάγετε· τοῦτό ἐστὶ τὸ σῶμά μου... πῖετε ἐξ' αὐτοῦ πάντες· τοῦτο γάρ ἐστὶ τὸ αἷμά μου»²⁵. Ὁ Χριστὸς δὲν ἐπέλεξε κάποια χρονικὴ στιγμή μετὰ τὴν Ἀνάστασή του γιὰ νὰ ἰδρύσει τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Τὸ Μυστήριον παραδίδεται πρὶν τὸ σταυρικὸ πάθος καὶ τὴν Ἀνάστασι. Ἴσως, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, γιὰ νὰ μᾶς διδάξει ὅτι τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὁδηγεῖ στὴν ἄκρα

---

21. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Ἀσκητικά, Κ'*, σ. 80.

22. «... ὁ Σωτὴρ ἡμῶν, ὁ ἐφορῶν ἐπὶ τὴν γῆν, καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν, κλίνει ἑαυτόν, καὶ ἰχνῶν ἄπτεπται χοϊκῶν» (Ἰδιόμελον ἀκολουθίας Νιπτῆρος, Ἑσπερινοῦ Μ. Πέμπτης, *Τριώδιον*, σ. 388).

23. «Τῆ μυστικῇ ἐν φόβῳ τραπέζῃ προσεγγίσαντες πάντες... συμπαραμένοντες τῷ Δεσπότη, ἵνα ἴδωμεν τοὺς πόδας πῶς ἀπονίπτει τῶν Μαθητῶν, καὶ ἐκμάσσει τῷ λεντίῳ, καὶ ποιήσωμεν ὡσπερ κατίδωμεν, ἀλλήλοις ὑποταγέντες καὶ ἀλλήλων τοὺς πόδας ἐκπλύνοντες...» (Οἶκος Ὁρθρου Μ. Πέμπτης, *Τριώδιον*, σ. 382). Πρβλ. ἀκολουθία Ἱεροῦ Νιπτῆρος, *Τριώδιον*, σσ. 388-389.

24. Βλ. *Μρ.* 10, 45: «... οὐκ ἤλθε διακονηθῆναι ἀλλὰ διακονῆσαι...». Πρβλ. καὶ *Μθ.* 20, 28.

25. *Μθ.* 26, 26-27.

ταπείνωση και την τέλεια δόξα. Ἡ Σταύρωση εἶναι ἡ ἄκρα ταπείνωση καὶ ἡ Ἀνάσταση ἡ τέλεια δόξα. Σταύρωση καὶ Ἀνάσταση δεσπόζουν στὴν ὀρθόδοξη συνείδηση, ὄχι ὡς διαδοχικὰ στάδια, ἀλλὰ ὡς ἐνιαῖο γεγονός πὺ φανερῶνει τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ²⁶.

Ὁ Σταυρὸς ἀποτελεῖ συγκλονιστικὴ στιγμή· ὁ Χριστὸς πάνω στὸν Σταυρὸ ὑποφέρει ὡς ἄνθρωπος, συγχωρεῖ ὡς Θεός, προσεύχεται ὡς ἄνθρωπος, εἰσάγει στὸν Παράδεισο ὡς Θεός, καὶ παραδίδοντας τὸ πνεῦμα ὡς ἄνθρωπος προκαλεῖ κοσμογονικὸ συγκλονισμό ὡς Θεός²⁷. Γιὰ τὸν χριστιανὸ ὁ Σταυρὸς γίνεται τὸ αἰώνιο σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρώπινου θελήματος. Λόγω τοῦ αὐτεξουσίου, ἡ ὑποταγὴ τοῦ θελήματος τοῦ πιστοῦ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, εἶναι πράξη ἐλευθερίας²⁸. Ἡ ἄσκηση αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἐπώδυνη γιὰ τὸν ἄνθρωπο πὺ εἶναι προσκολλημένος στὸν «φιλόῦλο καὶ φιλοκτήμονα βίον»²⁹. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ λατρεία τὸν καλεῖ νὰ πτερωθεῖ στὸ ἰστίο τοῦ Σταυροῦ³⁰ καὶ νὰ ἀποτινάξει τὸν ζυγὸ τῆς ἀμαρτίας.

Γιὰ νὰ φτάσει κανεὶς στὴ μετάνοια πρέπει νὰ ὑπερισχύσει στὰ πάθη του ἡ ἀγάπη γιὰ τὸν Χριστό. Ἡ Παναγία καὶ οἱ μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ, τὶς στιγμὲς τοῦ Σταυρικοῦ θανάτου καὶ τῆς Ταφῆς Του γεύονται τὴν ὀδύνη τῆς ἀπουσίας Του. Ὁ ἐσωτερικὸς σπαραγμὸς τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τὸν Χριστὸ εἶναι γιὰ κάθε χριστιανὸ ὁ μισὸς δρόμος πρὸς τὴν ταπείνωση. Ὁ ἄλλος μισὸς εἶναι ἡ ἐλπίδα τῆς Ἀναστάσεως, πὺ γεμίζει τὴν καρδιά μὲ Πνεῦμα Ἅγιο. Οἱ ὕμνοι τῆς Κυριακῆς τῆς Σταυροπροσκυνήσεως εἶναι χαρμόσυνοι καὶ σχεδὸν ἀναστάσιμοι. Ἡ Ἐκκλησία μᾶς θυμίζει ὅτι ἡ ὑπακοὴ τοῦ Χριστοῦ μετέτρεψε τὸν Σταυρὸ ἀπὸ «ὄργανον τῆς θνητότητος» σὲ «ζωῆς ἐργαστήριον»³¹ καὶ μᾶς μεταφέρει στὸν χῶρο τοῦ ἱεροῦ δέους, τῆς χαρᾶς καὶ τῆς ἀγαλλίασης μπροστὰ στὴ θέα Του.

26. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ, *Παγκοσμιότητα*, σ. 129.

27. *Μθ.* 27, 32-54.

28. Α. ΓΛΑΡΟΥ, *Θεία Παιδαγωγία*, σ. 130.

29. Μέγας Κανὼν, β' ὡδή, τροπάριο 17, *Τριώδιον*, σ. 273.

30. Β' Τροπάριον, γ' ὡδή, Κανὼνος Σταυροῦ, Ὁρθρου Τετάρτης, Δ' Ἐβδομάδος Νηστειῶν, *Τριώδιον*, σ. 228.

31. Τροπάριον 3, ζ' ὡδή, Κανὼνος Ὁρθρου Κυριακῆς Σταυροπροσκυνήσεως, *Τριώδιον*, σ. 214.

Μετὰ τὴν Ἀνάστασι τὸ πολίτευμα τοῦ Σταυροῦ γίνεται τὸ «καύχημα»³² τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἀναστημένος Χριστὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμφανίζεται στοὺς μαθητὲς Του μὲ ἀπλότητα καὶ νὰ συμπεριφέρεται ταπεινά. Ἀντιμετωπίζει μὲ συγκατάβασι τὴν ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ. Ἡ πραγματικότητα τῆς Ἀνάστασι καὶ βέβαια τῆς πρόσληψι τῆς ἀνθρωπότητι στὴν Ἐνανθρώπησι φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι συντρώγει μὲ τοὺς μαθητὲς του ψᾶρι καὶ κηρύθρα³³ καὶ δέχεται τὸ ψηλάφισμά του³⁴. Ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ μὲ αὐτὴ τὴ στάσι διδάσκει ὅτι ἡ ταπείνωσή Του μὲ τὴν Ἐνανθρώπησι καὶ τὴ Σταυρικὴ Θυσία δὲν ἦταν μιὰ παρένθεσι, ἀλλὰ ἔκφρασι τοῦ σχεδίου τῆς Θείας Οἰκονομίας, ποὺ συνεχίζεται στοὺς αἰῶνες μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας: «ὅταν δὲ ὑποταγῆ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάζαντι αὐτῷ τὰ πάντα, ἵνα ἢ ὁ θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν»³⁵. Ἡ καθολικότητα καὶ ἡ ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τὴν ἀπαξιώτικὴ χροιά τῆς ἀνελευθερίας καὶ τῆς δουλικότητι. Ὅποιαδήποτε μορφὴ δουλεία θὰ καταργηθεῖ ὅταν οἱ πάντες γίνουν δοῦλοι τῶν πάντων. Ἡ καθολικὴ ὑποταγὴ ἀποτελεῖ ἀπάντησι τοῦ Θεανθρώπου στὴ συμπαντικὴ ἀμαρτία.

II. Ἡ ταπείνωσι τῆς Σύναξι.

Στὴ Θεία Λειτουργία κάθε πνεῦμα τετελειωμένο, σύσσωμος ὁ σύλλογος τῶν ἀγίων³⁶, οἱ στρατιᾶς τῶν ἀγγέλων, τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, συνάγονται γύρω ἀπὸ τὸ θυσιαστήριον μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν Παναγία, ἡ ὅποια κρατᾶ τὰ σκῆπτρα τῆς παραμυθίας, μεσιτεύοντας ἀκατάπαυστα γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων τῶν πιστῶν. Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς σὲ μία του προσευχῆ προβάλλει τὴν ταπείνωσι ὡς καθολικὸ αἶτημα: «Προσευχήθητε, δι' ἐμὲ πάντες οἱ ἅγιοι καὶ πάντες οἱ λαοί, ἵνα ἔλθῃ ἐπ' ἐμὲ ἡ κατὰ Χριστὸν ἀγία ταπείνωσις»³⁷.

---

32. Πρβλ. Γαλ. 6, 14.

33. Λκ. 24, 42.

34. Λκ. 24, 36.

35. Α' Κορ. 15, 28.

36. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*, ΛΓ', PG 150, 441D.

37. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, *Ἅγιος Σιλουανός*, σ. 391.

Ἡ Παναγία.

Σὲ κάθε βῆμα μέσα στὴ Θεία Λειτουργία προπορεύεται τῶν νοερῶν δυνάμεων, τῶν ἀγίων καὶ τῶν πιστῶν στὴν ἱερὰ πομπὴ πρὸς τὴ Βασιλεία, ἢ Θεοτόκος. Ὁ ἔσχατος πόνος μπροστὰ στὰ Πάθη τοῦ υἱοῦ της, τὴν τοποθετεῖ πρώτη στὴ χαρὰ τῆς Βασιλείας, καὶ πρώτη στὴν παρηγορία καὶ βοήθεια κάθε πονεμένου ἀνθρώπινου πλάσματος³⁸. Ἡ ἐξαιρετικὴ θέση τῆς Θεοτόκου στὴ λατρεία, δὲν ὀφείλεται στὴν ὑπέρβαση τῶν κοινῶν σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ὀρίων τῆς ἀγιότητας, ἀλλὰ στὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ της στὸ μυστήριο τῆς Ἐνανθρώπησης. Εἶναι ἢ ἐπουράνιος κλίμακα, ἢ γέφυρα μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς, τῶν ἀγγέλων τὸ πολυθρύλητο θαῦμα³⁹. Ἡ Παναγία εἶναι «ἅπαν τὸ μυστήριον τῆς οἰκονομίας»⁴⁰. Οἱ πιστοὶ «ἐξαιρέτως» προσφέρουν τὴν ἀναίμακτη θυσία «ὕπερ τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερευλογημένης Θεοτόκου». Τὰ ἐπίθετα Ἰπερευλογημένη, Ἀχραντος καὶ Παναγία προσδιορίζουν τὸ οὐσιαστικὸ Θεοτόκος. Τὸ προβάδισμά της στὴ λατρευτικὴ ζωὴ πηγάζει ἀπὸ τὴ θεομητορικὴ της ιδιότητα⁴¹, ἢ ὁποία ἐκβλάστησε τὴ στιγμή ποὺ ἐκφώνησε τὸ «ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου»⁴² καὶ ἔγινε δούλη τοῦ Θεοῦ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο δούλο. Εἶναι ὑπερευλογημένη γιατί εἶναι σκεῦος ἐκλογῆς⁴³. Μετὰ τὸν Εὐαγγελισμό ἢ ἄχραντος Παρθένος ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος⁴⁴, ἐνῶ μέχρι τὸ τέλος τῆς ἐπίγειας ζωῆς της προοδεύει στὴν ἀγιότητα καὶ γίνεται Παναγία, μετέχει στὴ θέωση «ὅσον ὁ πηλὸς ἐδίδου»⁴⁵. Εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ὀρθόδοξη πατερικὴ παράδοση χρησιμοποιεῖ συχνὰ τὸν συγκριτικὸ

38. «Οὐ σιωπήσωμέν ποτε, Θεοτόκε, τὰς δυναστείας σου λαλεῖν οἱ ἀνάξιοι...» (Θεοτοκίον Μικροῦ Παρακλητικοῦ Κανόνος, Ὁρολόγιον τὸ Μέγα, σ. 545).

39. Α' στάση Ἀκαθίστου Ὑμνου, Ὁρολόγιον τὸ Μέγα, σ. 530.

40. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς, Γ', ιβ', PG 94, 1029C.

41. «Κυρίως Θεοτόκον, σὲ ὁμολογοῦμεν Δέσποινα...» (Θεοτοκίον, Ὁρθρου Δ' Κυριακῆς Νηστειῶν, Τριώδιον, σ. 254). Τὰ θεοτοκία εἶναι στὴν πλειοψηφία τους σαφῶς ἐπικεντρωμένα στὸ μυστήριο τῆς Σαρκώσεως τοῦ Λόγου.

42. Ακ. 1, 38.

43. Ὅχι ἐξαιτίας ἀπόλυτου προορισμοῦ, ἀλλὰ θεϊκῆς πρόγνωσης. Γιὰ περισσότερα, βλ. Α. ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ - ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ, Ἡ Παναγία, σσ. 448-450.

44. Στὸ ἴδιο, σ. 557 κ. ἐξ.

45. ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, ΚΑ', PG 139, 101C.

βαθμὸ τῶν ἐπιθέτων ὅταν θέλει νὰ παραθέσει τὴν Παναγία δίπλα στοὺς ὑπόλοιπους Ἁγίους. Ἡ Παναγία εἶναι «ἀγίων ἀγιωτέρα, καὶ ἱερῶν ἱερωτέρα καὶ ὁσίων ὁσιωτέρα»⁴⁶, «φιλοθέων φιλοθεωτέρα»⁴⁷, «μειζότερα ἀπάντων»⁴⁸. Σύγκριση μπορεῖ νὰ γίνει μόνο μεταξὺ μεγεθῶν ποὺ ἔχουν φυσικὴ συγγένεια⁴⁹, καὶ στὴν προκειμένη περίπτωση τὸ κοινὸ τῆς ἀνθρώπινης φύσης τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἀγίων ἐπιτρέπει αὐτὴ τὴ σύγκριση. Συνεπῶς, ἡ χρῆση συγκριτικοῦ βαθμοῦ ὑποδηλώνει τὴν ἰσοτιμία τῆς Παναγίας ἀπέναντι στοὺς ἄλλους ἁγίους, ὡς πρὸς τὴν κοινὴ δυνατότητα ἁγιασμοῦ⁵⁰. Ἡ παναγιότητά της δὲν εἶναι ἀπόρροια μιᾶς ἐκ γενετῆς φυσικῆς ὑπεροχῆς, ἓνα προνόμιο ἐκ Θεοῦ, ἀλλὰ καρπὸς τῆς δεκτικότητάς της στὴ θεία Χάρη, ὅπως αὐτὴ ἐκδηλώθηκε καὶ ἐξελίχθηκε σὲ ὅλη τὴν πορεία τῆς ζωῆς της, ἀπὸ τὴ γέννηση ὡς τὴν κοίμησή της⁵¹.

Ἡ Παρθένος Μαρία γνωρίζει ὅτι εἶναι ἡ μητέρα τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ διατηρεῖ μιὰ διακριτικὴ καὶ ταπεινὴ παρουσία στὴ ζωὴ Του. Ὅταν βλέπει τὸν καρπὸ τῆς κοιλίας της πάνω στὸν Σταυρὸ αἰσθάνεται τὸν ἔσχατο ἀνθρώπινο πόνο⁵². Ὁ πόνος, ὅμως, ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν ἡδονὴ τῆς θέας τοῦ Ἀναστάντος. Οἱ Ἀπόστολοι καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀναγνωρίζουν στὸ πρόσωπό της τὴ μητέρα Ἐκείνου ποὺ συνέχει τὰ σύμπαντα. Ὡστόσο ἔχει πάντα διακριτικὴ παρουσία στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν λαμβάνει κάποιο ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα. Μέχρι τὴ στιγμὴ τοῦ θανάτου της ζεῖ ταπεινά. Ἡ «Πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν» δὲν γνωρίζει καμιά δόξα ἐπὶ τῆς γῆς.

46. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὴν Θεοτόκον Β΄*, δ΄, PG 96, 729A, Πρβλ. ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *Εἰς τὴν κοίμησιν Γ΄*, PG 96, 1108B, ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εἰς τὴν Θεοτόκον Α΄*, PG 98, 308B.

47. ΓΕΡΜΑΝΟΥ Β΄ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν, ΙΓ΄*, PG 140, 692C.

48. ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἐγκώμιον εἰς τὴν κοίμησιν, γ΄*, PG 99, 728C.

49. Βλ. Α. ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ - ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ, *Ἡ Παναγία*, σ. 431.

50. Στὸ ἴδιο.

51. «Ἐν τῇ Γεννήσει, τὴν Παρθενίαν ἐφύλαξας· ἐν τῇ Κοιμήσει ....» (Ἀπολυτίκιον τῆς Κοιμήσεως, *Ἱερολόγιον τὸ Μέγα*, σ. 428).

52. Στὴν ἀκολουθία τῶν Παθῶν καὶ τὰ ἐγκώμια τῆς Μ. Παρασκευῆς, συναντᾶμε τὶς πιὸ δραματικὲς ἐκφράσεις γιὰ τὸ Πάθος καὶ τὴν Ταφὴ τοῦ Κυρίου, ὅταν ὁ ὕμνωδὸς ἀναφέρεται στὸν πόνο τῆς Παναγίας.

Οἱ στρατιᾶς τῶν Ἀγγέλων.

Τὰ λειτουργικά πνεύματα, οἱ ἀσώματες δυνάμεις, «τὰ πιὸ καλόβολα, τὰ πιὸ ταπεινά, τὰ πιὸ ἀγαπητικά, τὰ πιὸ προσηνῆ καὶ φιλικὰ ὄντα, [τά] πάντοτε ἔτοιμα νὰ μᾶς ἀκούσουν»⁵³ ψάλλουν μαζί μὲ τοὺς πιστοὺς τὸν ἐπινίκιο ὕμνο καὶ παραστέκονται στὸν λειτουργὸ μπροστὰ στὴν Ἁγία Τράπεζα⁵⁴. Ἡ ταπείνωση τῶν πιστῶν στὸ πρόσωπο τῶν Ἀγγέλων ἐκδηλώνεται μὲ τὴν τιμητικὴ τους προσκύνηση⁵⁵. Ἡ ταπείνωση τῶν Ἀγγέλων στὸ πρόσωπο τῶν πιστῶν πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεὸς τοὺς ἔθεσε στὴν ὑπηρεσία τους, «πιστοὺς ὁδηγούς», στὴν ἀνοδικὴ πορεία πρὸς τὸ Οὐράνιο Θυσιαστήριον⁵⁶. Οἱ ἀγγελικὲς δυνάμεις ποὺ γεύονται σύνεγγυς τὴ δόξα τοῦ Χριστοῦ δὲν μποροῦν νὰ λειτουργήσουν τὴν ἀναίμακτη θυσία τῆς Οὐράνιας Σάρκας οὔτε νὰ τὴν γευτοῦν. Τὸ Ἀλληλοῦα τῶν Ἀγγέλων συμβαδίζει μὲ τὴ σιγὴ «πάσας σαρκὸς βροτείας»⁵⁷ ἐνώπιον τῆς Μεγάλης Εἰσόδου τοῦ Βασιλέα, ἐνῶ οἱ πιστοὶ συμμετέχοντας στὴ Θεία Λειτουργία συμπάλλουν μὲ τὶς νοερὲς δυνάμεις τὸν ἐπινίκιο ἀγγελικὸ ὕμνο. Σιωπὴ καὶ ὕμνος ἀλληλοπεριχωροῦν τὴν ταπείνωση τῶν ὄντων, ὥστε Ἄγγελοι καὶ ἄνθρωποι νὰ ὑπερβαίνουν μυστικὰ τὴν ἑτερότητα τῆς φύσης τους. Οἱ Ἄγγελοι χαίρονται ὅταν βλέπουν στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τὸν πόθο νὰ συμπολιτευτεῖ μαζί τους στὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ⁵⁸. Ἡ χαρὰ τους κορυφώνεται⁵⁹ ὅταν ἀνοίγουν τὴ θύρα τῆς Βασιλείας στὸν ταπεινὸ καὶ μετανοοῦντα⁶⁰.

Μὲ τὴ μίμηση τῆς ταπείνωσης τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, ὁ ἄν-

53. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΟΝΣΤΑΝΔΗΣ, *Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωὴ μου*, σ. 195.

54. Βλ. τὴν Εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς καὶ τὸν ἐπινίκιο ὕμνο στὴ Θεία Λειτουργία (Ἱερατικόν, σ. 124).

55. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΟΝΣΤΑΝΔΗΣ, *Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωὴ μου*, σ. 227.

56. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σ. 219. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΟΝΣΤΑΝΔΗΣ, *Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωὴ μου*, σ. 227.

57. Βλ. Χερουβικὸ ὕμνο Μεγάλου Σαββάτου «Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία...» (Ἱερατικόν, σ. 126).

58. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΟΝΣΤΑΝΔΗΣ, *Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωὴ μου*, σ. 195.

59. Λκ. 15, 7-10: «χαρὰ ἔσται ἐν τῷ οὐρανῷ ἐπὶ ἐνὶ ἁμαρτωλῷ μετανοοῦντι... χαρὰ ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ».

60. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ματθαῖον ΞΕ'*, 4, PG 58, 623.

θρῶπος ἀσκεῖται μαζί τους στή «*θεομιμησία*»⁶¹ καὶ γίνεται κατοικητήριο Πνεύματος⁶². Ὁ ταπεινὸς ἀνοίγει τὴν καρδιά του στὴν κοινὴ θεὰ τῶν Ἀγγέλων καὶ εἰσέρχεται στὸν χῶρο τῆς ἀγάπης.

Ὁ χορὸς τῶν Ἁγίων.

Οἱ Ἅγιοι μέσα στὴ θριαμβεύουσα κατάσταση τῆς παραδείσιας ζωῆς παραμένουν ταπεινοί. Γνωρίζουν ὅτι ἡ τελειότητα, στὴν ὁποία μετέχει ἡ φύση τους δὲν ὀφείλεται στοὺς ἴδιους, ἀλλὰ στὴν «*τοῦ Δεσπότητος φιλοτιμίαν*». Ἐξαιτίας τῆς Δεσποτικῆς φιλοτιμίας ἔγιναν «*ἀντὶ πηλίνων ἤλιοι, ἀντὶ δούλων ἠτιμωμένων υἱοὶ τίμιοι*»⁶³. Γι' αὐτὸ δὲν ἔχουν «*κόρο*» στὸ νὰ ὑμνοῦν ἀγγελικὰ τὸν Θεὸ καὶ οὔτε πιστεύουν ὅτι αὐτοὶ μόνοι ἐπαρκοῦν γιὰ τὴ δοξολογικὴ Εὐχαριστία⁶⁴. Προσφέρουν τὸ πνεῦμα τους στὴν ὑμνητικὴ συνεργασία μὲ τὰ λειτουργικὰ πνεύματα καὶ τοὺς πνευματικὰ λατρεύοντες πιστούς⁶⁵. Συμμετέχουν στὴν ἀγιότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ διὰ τῶν λειψάνων τους δίνουν τὰ μέλη τοῦ σώματός τους ὡς πρώτη ὕλη στὸν καθαγιασμὸ τῶν θυσιαστηρίων⁶⁶. Ὁ ἱερέας πρὶν τὴν προσφορὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀναφωνεῖ «*Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις*», ἐνῶ ἡ σύναξη τῶν πιστῶν, κατάπληκτη ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξίσωση, ἐξομολογεῖται τὴν ἀναξιότητά της: «*Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος Ἰησοῦς Χριστός*»⁶⁷. Ἡ ἀτέλεια τῶν πιστῶν μπροστὰ στὴν τελειότητα

---

61. Πρβλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ οὐρανίας ἱεραρχίας*, ΙΓ', 3, PG 3, 304A.

62. Ἐφ. 2, 22.

63. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*, ΜΗ', PG 150, 472D.

64. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*, ΜΗ', PG 150, 472D-473B.

65. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*, ΜΗ', PG 150, 473A.

66. Βλ. Π. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, σ. 273. Πρβλ. Π. ΠΑΣΧΟΥ, *Ἅγιοι*, σσ. 61-62.

67. Βλ. Π. ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, σ. 272. Πρβλ. ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Περὶ ἀγάπης καὶ συμβουλῆς μετὰ ταπεινώσεως*, *Φιλοκαλία Γ'*, σ. 94: «... ἔστω ἡ εὐχαριστία... ὡς πλείονα πάντων χρεωστοῦσα καὶ ἐξ ἀπορίας εὐχαριστοῦσα καὶ ἐκπληττομένη».

τῶν Ἁγίων εἶναι αὐταπόδεικτη. Ὡστόσο, ἡ Ἐκκλησία, μὲ σαφῆ παιδαγωγικὴ προοπτικὴ, πολλὰς φορές μέσα στὴ λειτουργικὴ ζωὴ «ἐξισώνει» τοὺς πιστοὺς μὲ τοὺς Ἁγίους τῆς. Προσφέρει *προκαταβολικῶς* σὲ ὅλους τὸν ἔπαινο τῆς ἀγιότητας καὶ περιμένει ἀπὸ τὸν καθένα χωριστὰ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ αὐτὴ τὴν προσφορά, νὰ ἐπαληθεύσει ἔμπρακτα αὐτὸ τὸν ἔπαινο. Ἡ ἄσκηση μιᾶς τέτοιας φιλοτιμίας ἀναζωπυρώνει τὸν ζῆλο καὶ τὸν πόθο τῶν πνευματικῶν ἀγωνιζόμενων πιστῶν νὰ μοιάσουν στὰ πρότυπα τῶν Ἁγίων.

Ἡ στρατευομένη Ἐκκλησία.

Ὁ καθαγιασμὸς τῆς Ἁγίας Τράπεζας σχίζει τὸ καταπέτασμα μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Τὸ θυσιαστήριο γίνεται μεθόριο ὑλικοῦ καὶ πνευματικοῦ κόσμου. Ἐκεῖ στέκεται ὁ λειτουργὸς ἔχοντας ὀλόγυρα τοὺς Ἀγγέλους καὶ τοὺς Ἁγίους. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ λειτουργὸς βρίσκεται κάπου ψηλότερα ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους. Ὁ ἱερέας θὰ κοινωνήσει ἀπὸ τὸ ἴδιο Ποτήριο ὅ,τι ἀκριβῶς κοινωνήσουν καὶ οἱ ἄλλοι⁶⁸. Ἡ ἰσοτιμία καὶ ἀλληλεξάρτηση μεταξὺ λειτουργοῦ καὶ πιστῶν ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἀπαραίτητη συμμετοχὴ τῶν τελευταίων, προκειμένου νὰ τελεστεῖ ἡ Θεία Λειτουργία⁶⁹. Οἱ πιστοὶ προσφέρουν τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο, συμπάλλουν καὶ συνδιακονοῦν. Ἡ ἰσότιμη μετοχὴ τους ἐκδηλώνεται κυρίως στὴν «*ἰσότητά στα κεφάλαια τῶν ἀγαθῶν*»⁷⁰, ἡ ὁποία προκύπτει ἀπὸ τὴν «*κοινὴν θυσίαν καὶ κοινὴν προσφορὰν*»⁷¹. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἱερέας κοινωνεῖ πρῶτος τὰ Ἄχραντα Μυστήρια, δὲν ἔχει σχέση μὲ κάποιο ἀποκλειστικὸ πρωτεῖο ἢ προνόμιο, γιατί ἀλλιῶς θὰ μπορούσε

68. Πιστοὶ καὶ ἱερέας κοινωνοῦν ἀπὸ τὸ ἴδιο Ποτήριο τὸν καθαγιασμένο Ἄρτο καὶ τὸν Οἶνο. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πρὸς Β' Κορινθίους, ΙΗ', γ'*, PG 61, 527: «... οὐ καθάπερ ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς, τὰ μὲν ὁ ἱερεὺς ἤσθιε· τὰ δὲ ὁ ἀρχόμενος, καὶ θέμις οὐ τῶ λαῷ μετέχειν ὧν μετεῖχε ὁ ἱερεὺς· ἀλλ' οὐ νῦν, ἀλλὰ πᾶσιν ἐν σῶμα πρόκειται καὶ ποτήριον ἓν».

69. Πρβλ. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Πρὸς Κορινθίους Α'*, PG 74, 893B: «ἵνα τῇ τῶν ἱερέων τελειότητι τὸ δοκοῦν ἐλλείπειν τοῖς τῶν λαῶν ἀναπλήρωτο μέτροις, καὶ οἷον τοὺς μικροὺς μετὰ τῶν μεγάλων ὡς ἐνότητι Πνεύματος παραδέχοιτο Θεός».

70. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πρὸς Β' Θεσσαλονικεῖς Δ', δ'*, PG 62, 492.

71. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *ὑπὲρ σπουδῆς*, PG 63, 487.

νά τελέσει Θεία Λειτουργία μόνος του και χωρίς πιστούς. Ο Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος μεταφέρει τὴν πρωτιά τοῦ λειτουργοῦ στὸ ἐπίπεδο τῆς τάξης, ἀναφέροντας τὸ παράδειγμα τῶν παιδῶν ποὺ περιμένουν πρῶτα τὸν πρεσβύτερο νά «έκτείνει τὴν χεῖρα» στὸ κοινὸ τραπέζι καὶ ὕστερα μετέχουν καὶ αὐτοὶ τῆς ἴδιας ἀκριβῶς τροφῆς⁷².

Ὅμως, ὑπάρχει καὶ ἄλλο ἓνα νόημα σ' αὐτὴ τὴν πρωτιά. Τὸ Ἱερὸ Βῆμα βαρύνει τὸν λειτουργὸ μὲ τὴν εὐθύνη τῆς ὁμολογίας ποὺ συναντᾶμε στὶς εὐχές τῆς Μεταλήψεως, ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ἁμαρτωλοῦς. Οἱ εὐχές αὐτὲς ποὺ μιᾶνε γιὰ τὴν ἀθλιότητα, τὰ ἀμέτρητα σφάλματα, τὴν ἀναξιότητα καὶ τὶς ἀνομίες του, τὸν καλοῦν νά προτάξει τὴν ἁμαρτωλότητά του ἔναντι τοῦ ἐκκλησιάσματος, λειτουργῶντας ὡς πρότυπο σωτηρίας. Ὁ Χριστός, σώζοντας τὸν χειρότερο τῶν ἁμαρτωλῶν, ἐγγυᾶται τὴ σωτηρία καὶ ὅλων τῶν ὑπολοίπων⁷³. Ἡ παραδειγματική ταπείνωση τοῦ λειτουργοῦ τὸν μεταμορφώνει σὲ ἔμψυχο Εὐαγγέλιο.

Στὴ Θεία Λειτουργία ὁ ἱερέας, μιῶντας ἐξ ὀνόματος ὅλων τῶν πιστῶν, λέει χαμηλόφωνα δύο εὐχές, οἱ ὁποῖες τελειώνουν μὲ δοξαστική ἐκφώνηση. Σὲ αὐτὲς τὶς δύο εὐχές ποὺ προηγοῦνται τοῦ Χερουβικοῦ Ὑμνου, οἱ πιστοὶ χρησιμοποιοῦν τὸ ρῆμα «προσπίπτω» γιὰ νά ἐκδηλώσουν τὴν ταπεινὴ διάθεσή τους σὲ σχέση μὲ τὴ διατύπωση τῶν αἰτημάτων τους γιὰ ἄφεση ἁμαρτιῶν καὶ ἀκατάκριτη συμμετοχὴ στὸ μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ δευτέρη μάλιστα εὐχή, μὲ τὴ σύντομη φράση «πάλιν καὶ πολλάκις Σοὶ προσπίπτομεν», δηλώνει τὴ συνέπεια ποὺ πρέπει νά ἔχει κανεὶς στὴν ἄσκηση τῆς ταπείνωσης, ὥστε αὐτὴ νά ἔχει μόνιμα ἀποτελέσματα στὴ ζωὴ του.

Ἐκεῖνο βέβαια ποὺ στηλιτεύεται ἀπὸ τοὺς Πατέρες εἶναι ἡ ἐπιτηδευμένη συντριβή, ἡ οἰμωγὴ καὶ οἱ θορυβώδεις ὀλοφυρμοὶ⁷⁴ κατὰ τὴν ὥρα τῆς λατρείας, ὄχι τόσο γιὰ τὴν τήρηση τῆς εὐταξίας καὶ εὐκοσμίας, ὅσο γιατί τὸ πένθος στὴν Ἐκκλησία εἶναι χαροποῖο⁷⁵ καὶ οἱ παραπάνω ἐκδηλώσεις δείχνουν μικροψυχία καὶ ἀσταθῆ πίστη. Ὁ ἅγιος

72. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πρὸς Β' Θεσσαλονικεῖς Δ', δ'*, PG 62, 492.

73. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, σσ. 331-332.

74. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πρὸς Ἑβραίους ΚC'*, PG 63, 179.

75. *Ἰω.* 16, 20: «Ἀμὴν ἀμὴν λέγω ὑμῖν ὅτι κλαύσετε καὶ θρηνήσετε ὑμεῖς, ὁ δὲ κόσμος χαρήσεται· ὑμεῖς λυπηθήσεσθε, ἀλλ' ἡ λύπη ὑμῶν εἰς χαρὰν γενήσεται».

Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης, παρατηρεῖ ὅτι οἱ «*τυφλοὶ νεανικῶς*» λογίζουσι γὰρ πολὺ μεγάλο κάτι ποὺ εἶναι πολὺ μικρό, καὶ συγγέουν τὴν ταπείνωση μὲ τὴν ταπεινολογία. Ὅμως, γὰρ τὸν ἅγιον Γρηγόριο ἡ ταπείνωση δὲν ταπεινοσημονεῖ οὔτε βιάζεται «*φρονεῖν ταπεινά*» γιὰτὶ ἡ ταπεινοφροσύνη εἶναι «*δωρεὰ ἄνωθεν*» παρεχόμενη⁷⁶.

Ἡ τυποποίηση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καταλήγει στὸν εὐσεβισμό καὶ τὴν ὑποκρισία. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης τῆς Κρονστάνδης, μάλιστα, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀναισθησία τῆς καρδίας κατὰ τὴν προσευχὴ ὀφείλεται στὴν ὑπερηφάνεια, ἐνῶ ἡ θέρμη τῆς δείχνει ταπείνωση⁷⁷. Ἡ παιδαγωγὸς εἰς Χριστὸν Ἐκκλησία δὲν ἀγνοεῖ ὅτι ἡ μίμηση τῆς ταπείνωσης τῶν ἄλλων σὲ ἐπίπεδο ἐξωτερικῆς συμπεριφορᾶς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ βαθύτερα ἐπίπεδα ἐποικοδομητικῆς ταύτισης⁷⁸. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς συμβουλεύει τοὺς πιστοὺς, εἰσερχόμενοι στὸν Ναό, νὰ ἀναζητήσουν τοὺς εὐλαβέστερους, οἱ ὅποιοι διακρίνονται ἀπὸ τὴν «*ἐν σιωπῇ καὶ προσοχῇ*» παράστασή τους, καὶ νὰ προσκολληθοῦν σὲ αὐτούς⁷⁹.

Αὐτὴ ἡ μικρὴ καὶ στέρη «*ζύμη*» θὰ τοὺς διδάξει μὲ τὴν στάση τῆς ὅτι τὸ νὰ φτάσει κανεὶς στὴν ταπείνωση, ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ Γρηγόριος ὁ Σιναΐτης, εἶναι σὰν νὰ προσπαθεῖ νὰ μετρήσει τὴν ἄβυσσο⁸⁰. Στὴν ὀρθόδοξη λατρεία ἀκόμα καὶ ἡ αὐτοσυγκέντρωση περνᾷ μέσα ἀπὸ τὸν ἄλλο. Δὲν πρόκειται γὰρ ὑποκριτικὴ μίμηση συμπεριφορᾶς οὔτε γὰρ ἓνα εἶδος μύησης, ἀφοῦ ἡ λατρεία εἶναι φανερὴ σὲ ὅλους. Πρόκειται γὰρ συνομιλία ψυχῶν ποὺ βασίζεται στὸν κοινὸ πόθο γὰρ τὸν Κύριο. Ἡ λατρεία εἶναι «*συμ-παράσταση*» ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ⁸¹. Τὸ πνεῦμα μαθητείας μεταξὺ τῶν συμπαρισταμένων σχετίζεται μὲ τὴν ἀλεκτικὴ δύναμη τοῦ παραδείγματος. Ἡ ἀλεκτικὴ γλῶσσα τῶν πρώτων χριστιανῶν μαρτύρων, δὲν ἦταν τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄκρα ταπείνωση

76. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια ριε'*, PG 150, 1280B.

77. ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΟΝΣΤΑΝΔΗΣ, *Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωή μου*, σ. 266.

78. Α. ΓΛΑΡΟΥ, *Θεία Παιδαγωγία*, σ. 350 κ. ἐξ.

79. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον*, PG 151, 236B.

80. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια ριε'*, PG 150, 1280D.

81. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον*, PG 151, 236B.

μπροστά στο έπικείμενο μαρτύριο, που καθρεφτιζόταν τόσο έντονα στο πρόσωπο και τη στάση του σώματός τους, ώστε πολλοί είδωλολάτρες να πιστεύουν στον Χριστό και να τρέχουν προς το μαρτύριο⁸². Τα πρόσωπα των ταπεινών διδάσκουν χωρίς λόγια. Έμπνέουν ιερό δέος και πηγαίο ένθουσιασμό στις καρδιές των ανθρώπων.

Η Εκκλησία προσεύχεται για την ενότητα των πάντων, την εξάλειψη κάθε έγωιστικού φρονήματος και συμπεριφορᾶς, ή οποία θα όδηγήσει σε μιᾶ λατρεία ἀπρόσκοπτη, ἀδιάλειπτη και γεμάτη ἀπο τὸ φῶς τῆς δόξας τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸς πού «καλῶς λαμβάνει» τὶς δωρεές τῆς Χάριτος στὴ λατρεία ὀνομάζεται *εὐλαβῆς* γιατί ἔνοποιεῖται, ἔναρμονίζεται ὡς μέλος πρὸς τὸ Σῶμα σὲ μιᾶ ταυτότητα ἁμωμης ζωῆς. Ὁ ὑπερήφανος, ἂν και εἰσέρχεται στὸν Ναὸ τῆς κοινῆς λατρείας, στὴν πραγματικότητα ἐκβάλλεται ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς Σύναξης. Ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ θερμὴ τῆς ἀγάπης, παραβιάζει τὴ θύρα τῆς ταπείνωσης και φορᾶ τὸ ἔνδυμα τῆς ὑποκρισίας. Ὁ εὐσεβισμὸς εἶναι ἄλλη μιᾶ ὄψη τοῦ ἔγωισμοῦ πού ἔνεργεῖ διασπαστικὰ στὸ ἴδιο τὸ πρόσωπο, στὴν κοινω-νία του μὲ τὸν Θεὸ και τοὺς ἄλλους, στὸν κόσμο ὀλόκληρο. Ἀντίθε-τα, ἡ ταπείνωση ἐξασφαλίζει τὴν ἀνυπόκριτη λατρεία και ἐγκαθιδρύει στὶς καρδιές των πιστῶν τὸ πολίτευμα τῆς Βασιλείας, τὸ ὀποῖο θὰ ἀπο-κτῆσει καθολικὴ δοξαστικὴ αἴγλη στὰ ἔσχατα⁸³.

III. Ἐκκλησιαστικὰ ὑποδείγματα ταπείνωσης στὴν ὀρθόδοξη λατρεία.

Μιᾶ προσευχὴ τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου λέει:

«Σηκώνουμαι στὴ μέση τῆς νύχτας γιὰ νὰ Σὲ εὐχαριστήσω. Ἀλλὰ θυμᾶμαι τὶς ἁμαρτίες μου και ταράζουμαι και πιάνω και κλαίγω, και θὰ ἔπεφτα στὴν ἀπελπισία ἂν δὲν τρέχανε νὰ μὲ δυναμώσουνε, ὀπως εἶμαι μισοπεθαμένος, ὀ Ληστής, ὀ Τελώνης, ἡ Ἄμαρτωλὴ Γυναῖκα, ἡ Χανα-ναία, ἡ Αἰμορροῦσα»⁸⁴.

---

82. Βλ. π. Σ. ΣΚΛΗΡΗ, «Ἡ ἀλεκτικὴ γλῶσσα», σσ. 56-57.

83. Πρβλ. *Μθ.* 18, 14· 23, 12. *Λκ.* 14, 11. *Α΄ Πέτρ.* 5, 6. *Ίακ.* 4, 10. *Φιλ.* 3, 21.

84. Ὁ Φώτης Κόντογλου ἀποδίδει μὲ τὸ ἰδιαίτερο γλωσσικὸ αἰσθητήριο πού τὸν χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν ὑπέροχη προσευχὴ τοῦ ὀσίου, πού θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν προσευχὴ κάθε χριστιανοῦ. Βλ. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Ὁ Μυστικὸς Κῆπος*, σ. 32.

Αυτὰ τὰ διαχρονικὰ πρότυπα ταπείνωσης τὰ συναντᾶ κανεὶς σὲ ὅλες τὶς ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκεῖ, στὴ Σύναξη, ἀνάμεσα στὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις, τοὺς Προφήτες, τὴν Παναγία, τοὺς Ἀποστόλους, τὸ νέφος τῶν μαρτύρων, τῶν ὁσίων, τῶν ὁμολογητῶν, τῶν ἱεραρχῶν, τῶν δικαίων, στέκονται οἱ ἀπλοὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι. Οἱ ἄσημοι ἀνώνυμοι τοῦ Εὐαγγελίου γίνονται διάσημοι πρεσβευτὲς τῆς Βασιλείας ἐξαιτίας τῆς ὑποδειγματικῆς τους ταπείνωσης. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ μάλιστα μνημονεύονται μέσα στὴ λειτουργικὴ ζωὴ πολὺ πιὸ συχνὰ ἀπὸ πολλοὺς μεγάλους ἀσκητές, μάρτυρες καὶ ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ πρωτιὰ τοῦ ληστῆ στὸν Παράδεισο ἔχει ἓνα συνεχὲς προβάδισμα στὸ λειτουργικὸ γίγνεσθαι. Στὸν *Μεγάλον Κανόνα* τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης, ἐνῶ ὅλες οἱ προσωπικότητες τῆς Ἁγίας Γραφῆς παρελαύνουν μὲ χρονολογικὴ σειρά, οἱ μορφὲς αὐτές, συναντῶνται διάσπαρτες σὲ ὅλο τὸ ἔργο⁸⁵, γιὰτὶ κάνουν αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἀνέφερε ὁ Ἐφραὶμ ὁ Σύρος, παραστέκονται στὸν ἄνθρωπο ποὺ θρηνεῖ γιὰ τὸν χαμένο Παράδεισο.

Τὰ πρόσωπα αὐτὰ λειτουργοῦν ὡς πρότυπα ταπεινῆς προσευχῆς. Τὸ Εὐαγγέλιο προβάλλει τὶς διαφορὲς τοὺς στὸν τρόπο προσέγγισης τοῦ Χριστοῦ, γιὰ νὰ μᾶς διδάξει ὅτι ἡ ταπεινὴ προσευχὴ δὲν ἔχει μανιέρα. Εἶναι ζωντανὸς διάλογος μὲ τὸν Χριστό. Ἀπὸ τὴ σιωπηλὴ ἔκκληση τῆς αἱμορροούσας μέχρι τὴν ἐπίμονη κραυγὴ τῆς Χαναanaίας. Ἀπὸ τὸν κατ' ἰδίαν σπαραγμὸ τοῦ Πέτρου μέχρι τὰ δημόσια δάκρυα τοῦ τελῶνη στὸν Ναό. Ἀπὸ τὰ λίγα λόγια αὐτομεμψίας τοῦ ληστῆ δίπλα στὸν Σταυρὸ τοῦ Κυρίου μέχρι τὸν παρατεταμένο ὀλοφυρμὸ τῆς πόρνης, ἡ ταπείνωση στὸ Εὐαγγέλιο εἶναι ἴδια, ἀλλὰ ὄχι ὅμοια.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ λατρεία ἀποκαλύπτει στὸν ἄνθρωπο τὴν ἐκδαπάνηση τῆς σύντομης ζωῆς του, ἡ ὁποία καὶ ἂν ἀκόμα εἶναι μεστὴ ἀπὸ ἀγαθὲς πράξεις δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ σωτηρία: «*Ὁμματι εὐσπλάγχνω Κύριε, ἴδε τὴν ἐμὴν ταπείνωσιν, ὅτι κατὰ μικρὸν ἢ ζωὴ μου δαπανᾶται, καὶ ἐξ ἔργων ἐν ἐμοὶ οὐχ ὑπάρχει σωτηρία· διὰ τοῦτο δέομαι. Ὁμματι εὐσπλάγχνω Κύριε, ἴδε τὴν ἐμὴν ταπείνωσιν, καὶ σῶσόν με*»⁸⁶. Ὁ πιστός, ἀκούγοντας ἢ ψάλλοντας αὐτὸ τὸ κατανυκτικὸ *Κάθισμα*, μαθαίνει πὼς δὲν ὑπάρχουν περιθώρια δικαίωσης ἢ θείας ἱκανοποίησης μὲ τὶς πράξεις

85. Α. ΓΛΑΡΟΥ, *Θεῖα Παιδαγωγία*, σσ. 265-266.

86. Πρβλ. Κατανυκτικὸν Κάθισμα α', Ὁρθρου Δευτέρας, *Τριώδιον*, σ. 473.

του. Όλα εξαρτώνται από το θείο έλεος. Η εκκληση προς τον Θεό να δει την ταπεινώσή του και να τον σπλαχνιστεί, είναι η μόνη διέξοδος σωτηρίας. Η Εκκλησία εισάγει τα μέλη της στο όπτικό πεδίο της πραγματικής τους κατάστασης και διαλύει τις αυταπάτες για αξιομισθία. Ο πνευματικά άτελής αγωνίζεται να αποκτήσει την ταπεινοφροσύνη με διάφορους τρόπους, όπως με το να θυμάται τις αμαρτίες του, με το να μην έχει τίποτε καλό να πει για τις πράξεις του, με δύο λόγια «*τὸ χοῦν ἑαυτὸν ἀναλογίζεσθαι*»⁸⁷. Στις δικές του προσπάθειες τα μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας προσθέτουν τὴν «*ἐξ ὕψους*» δύναμη τῆς ταπεινώσεως, τὸ «*πνεῦμα τῆς παρακλήσεως*»⁸⁸. Μὲ τὴ δύναμη τῆς Θείας χάριτος ὁ ἄνθρωπος προχωρᾷ πρὸς τὴν πνευματικὴ τελειότητα, προοδεύει στὴν ταπεινοφροσύνη. Ὁ πνευματικῶς τέλειος «*ἑαυτὸν λογίζεται γινώσκοντα μηδὲν ἔν*»⁸⁹. Αὐτὸ εἶναι μόνο ἓνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ταπεινόφρονος. Στὴν οὐσία τῆς ἡ ταπεινοφροσύνη δὲν μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ⁹⁰. Εἶναι μυστήριον μέγα καὶ ἄρρητον⁹¹. Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακας τὴν ἀποκαλεῖ «*ἀνόνημο*» χάρις τῆς ψυχῆς, ὄνομασία καὶ χορηγία Θεοῦ⁹². Γνωρίζουμε ὅτι κατακτᾶται μὲ τὴ δύναμη τῆς ταπεινώσεως⁹³, ἀλλὰ πῶς ἀκριβῶς γίνεται αὐτὸ στὴν ψυχὴ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ καταλάβει ἢ νὰ πει. Ἡ δύναμη τῆς ταπεινώσεως εἶναι δύναμη θεϊκὴ καὶ ἀκατάληπτη⁹⁴.

Ἡ «τελωνική» καὶ ἡ «κληστρική» ταπεινώση.

Ἡ πλευρὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὁ κρατήρας ποὺ ἀναβλύζει, ὁ διπλὸς «*κρουνοὺς τῆς ἀφέσεως καὶ γνώσεως*»⁹⁵. Τὰ ταπεινὰ δάκρυα τοῦ χριστιανοῦ ἐνώνονται μὲ τὰ νάματα τῆς λειτουργικῆς ζωῆς, ἔτσι ὥστε

87. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Άσκητικά, Κ'*, σ. 79.

88. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Άσκητικά, Κ'*, σ. 80.

89. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Άσκητικά, Κ'*, σσ. 79-80.

90. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ, Λόγος ΚΕ'*, PG 88, 989C: «*Περὶ μὲν οὖν τῆς ποσότητος τῆς οὐσίας ταύτης λέγειν οὐ δυνατόν· περὶ δὲ τῆς ποιότητος ἀδυνατώτερον φράσαι*».

91. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, *Άγιος Σιλουανός*, σ. 391.

92. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ, Λόγος ΚΕ'*, PG 88, 1004A.

93. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Άσκητικά, Κ'*, σ. 79.

94. ΑΒΒΑ ΔΩΡΟΘΕΟΥ, *Έργα Άσκητικά*, σ. 126.

95. Μέγας Κανὼν, δ' ὠδή, τροπάριον 22, *Τριῶδιον*, σ. 277.

ή ταπείνωση νὰ γίνεται περισσότερο καρπὸς παρὰ προϋπόθεσή της. Εἶναι γνωστὸ τὸ παράδειγμα τοῦ τελώνη πού ἐπιδιοκίμαστηκε ἀπὸ τὸν Κύριο γιὰ τὴν ταπεινή του προσευχή στὸν Ναό. Ὁ τελώνης ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πού φτάνει στὸν Ναὸ συμπεριφέρεται ταπεινά. Χτυπᾷ τὸ στήθος του ζητώντας τὸν ἰλασμὸ τοῦ Θεοῦ. Στὸ στήθος βρίσκεται ἡ καρδιά, τὸ κέντρο ὅπου ἐδράζεται ἡ συνείδηση⁹⁶. Ὁ τελώνης διακρίνεται ἀπὸ μιὰ ἐπιθετικότητα ὡς πρὸς τὶς ἀμαρτίες του. Ἡ ὄλη του στάση εἶναι ἓνα παρατεταμένο «ἐγὼ φταίω». Ἡ παραδοχή τῆς ἀμαρτωλότητάς του εἶναι ἐπαναλαμβανόμενη καὶ δημόσια. Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο εὐαγγελικὸ ὑπόδειγμα ἐξομολόγησης. Στὴν Ὁρθοδοξία ἡ ἐξομολόγηση ἀποτελεῖ μέρος τῆς Θείας Λατρείας. Εἶναι μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας πού γίνεται πρόσωπο με πρόσωπο με τὸν πνευματικὸ πατέρα. Μιὰ τέτοια ἐξομολόγηση «δημοσιοποιεῖ» τὴν ἀμαρτία καὶ ταπεινώνει τὸν πιστό. Ὁ Παράκλητος θά «αἰφνιδιάσει» εὐχάριστα τὸν μετανοοῦντα ἀφαιρῶντας του τὸ φορτίο τῆς ἀμαρτίας, ἂν ὁ τελευταῖος ἐξομολογηθεῖ ταπεινὰ καὶ ἀνεπιφύλακτα τὶς ἀμαρτίες του⁹⁷.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ θερμὲς ἐκδηλώσεις ταπείνωσης στὴ δημόσια λατρεία, ὅταν φτάνουν σὲ σημεῖο ὑπερβολῆς, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἓνα ἀκόμα προσωπεῖο πού φορᾷ κανεὶς γιὰ νὰ κρύψει τὴν ἔπαρση καὶ τὴν ὑψηλοφροσύνη του. Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἐπισημαίνει αὐτὸ τὸν κίνδυνο καὶ συμβουλεύει τοὺς πιστοὺς νὰ μὴ δείχνουν τὴν ταπείνωσή τους «διὰ τὸ ἀποδέξασθαι ἀνθρώπους καὶ οὐχὶ Θεόν, ὅταν πρὸς τὸ ἐπαινεῖσθαι καὶ μεγαλοφρονεῖν»⁹⁸. Ὁ ὑμνωδὸς ἐπαινεῖ τὶς «ἐν κρυπτῷ ἀρετές» καὶ παρατηρεῖ ὅτι «οὐ μέσῳ τῶν πλατειῶν θριαμβεύουσι ταύτας»⁹⁹.

96. Μέγας Κανὼν, β' ὥδή, τροπάριον 39, *Τριῶδιον*, σ. 274. Βλ. *Ρωμ.* 2, 15. Πρβλ. Β. ΤΣΑΚΩΝΑ, *Ἡ περὶ συνειδήσεως διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, σ. 80.

97. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Ἀσκητικά, ΚΘ'*, σ. 125: «Καὶ θαυμάσει ἐκπληττόμενος ὁ ἄνθρωπος, μνημονεύων τοῦ προτέρου βάρους, καὶ τῆς ἐπελθούσης ἐλαφρότητος καὶ δυνάμεως, καὶ τὴν διαφορὰν καὶ ἐλαφρότητα ἐννοῶν, καὶ πῶς αἰφνιδίως ἐδέξατο ἀλλοίωσιν».

98. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πρὸς Φιλήμονα Β'*, PG 62, 711.

99. Στιχηρὸν Ἰδιόμελον β', Ἑσπερινοῦ Τετάρτης, Δ' Ἑβδομάδος Νηστειῶν, *Τριῶδιον*, σ. 233.

Ὁ τελώνης ἐπιλέγει μιὰ διακριτικὴ γωνιά τοῦ Ναοῦ. Στὴν προσευχὴ του ἀπουσιάζει ὁ αὐτοῦ ἐπαινος καὶ κυριαρχεῖ ἡ αὐτομεμψία. Ἐνθυμούμενος τὶς ἀμαρτίες του γνωρίζει ὅτι ἔχει κάθε λόγο νὰ ψέγει τὸν ἑαυτό του. Ἡ ταπείνωσή του δὲν ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν ἱερὸ Χρυσόστομο ὡς ταπεινοφροσύνη, διότι αὐτὴ εἶναι γνώρισμα ἐκείνων ποὺ ἔχουν κατακτήσει τὴν ἀγιότητα καὶ ὁμως ζοῦν «ἐπιλανθανόμενοι» αὐτὴ τὴν πραγματικότητα καὶ «εἰς τοὺς ἐσχάτους ἑαυτοὺς ἀριθμοῦντες», ἀλλὰ ἐρμηνεύεται ὡς εὐγνωμοσύνη, ἀφοῦ «ἀμαρτωλὸς ὢν, αὐτὸ τοῦτο ὁμολογῆ»¹⁰⁰. Ἡ εὐγνωμοσύνη ὀλοκληρώνεται ὡς αἴσθημα ὅταν ὁ ἀμαρτωλὸς λαμβάνει τὸ δῶρο τῆς ἄφεσης. Ἡ ταπείνωσή του ἐπιβραβεύεται μὲ τὸν πολυπόθητο ἴλασμό τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ πρόσωπό του. Ὁ τελώνης κατεβαίνει στὸν οἶκο του «δεδικαιωμένος»¹⁰¹.

Ὁ τελώνης εἶναι ὁ ἀντίποδας τοῦ Φαρισαίου, τοῦ οὐμανιστικοῦ προτύπου τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνθρώπου¹⁰², ὁ ὁποῖος βιώνει τὴ θρησκευτικότητά του ὡς αὐτονομημένη λειτουργικὴ ὑπαρξή¹⁰³. Ἡ αὐτονομία προϋποθέτει μιὰ ἐσωτερικὴ αἴσθησι ἀυτάρκειας, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὴν ὑψηλοφροσύνη. Στερεῖ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ κάθε αἴσθησι εὐγνωμοσύνης καὶ ταπείνωσης πρὸς τὸν Θεό. Ματαιώνει κάθε προσπάθεια μετοχῆς στὰ μυστήρια ποὺ εἶναι ὀργανικὰ δεμένα μὲ τὴν Ἐκκλησία¹⁰⁴. Ὁ σύγχρονος Φαρισαῖος παραμένει περιχαρακωμένος μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἀξιοπρεποῦς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Συνήθως ἀποφεύγει τὸ μυστήριό τῆς μετανοίας ἀρκούμενος σὲ μιὰ ἀτομικὴ τακτοποίηση τῶν συνειδησιακῶν του προβλημάτων. Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμα προσέρχεται στὸ μυστήριό τῆς ἐξομολόγησης, τὸ κάνει μὲ μιὰ ἀπολογιστικὴ ψυχραιμία, χωρὶς συντριβὴ καὶ ταπείνωσι.

100. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ἐπιτίμησις ἀπολειφθέντων*, PG 51, 154.

101. *Λκ.* 18, 14.

102. Βλ. Ι. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ, «Ὁ ἄνθρωπος τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς Ὁρθοδοξίας», σ. 271.

103. Στὸ ἴδιο, σσ. 261-262.

104. Ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ὀνομάζει τὰ μυστήρια μέλη τῆς καρδιάς, κλαδιὰ φυτοῦ καὶ κλήματα ἀμπέλου: «Ὁὐ γὰρ ὀνόματος ἐνταῦθα κοινωνία μόνον, ἢ ἀναλογία ὁμοιότητος, ἀλλὰ πράγματος ταυτότης. Καὶ γὰρ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ τὰ μυστήρια· ἀλλὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ ταῦτα βρωσίς ἐστὶ καὶ πόσις ἀληθινή». Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*, ΛΗ', PG 150, 452CD.

Αντιμετωπίζει τὴ μετάνοια ὡς «δικαίωμα» καὶ ὄχι ὡς ἐπίγνωση ἁμαρτίας¹⁰⁵. Δὲν περιμένει νὰ λάβει τὴν ἄφεση ἀπὸ τὸν πνευματικό, τὸν ὁποῖο βλέπει ὡς ἓνα γραφειοκράτη πού θὰ πιστοποιήσει τὴν καλή του πρόθεση. Δημιουργεῖ στὸν ἑαυτό του μία ψευδαίσθηση ταπεινοφροσύνης πού ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν αὐθεντικὴ ταπείνωση τοῦ τελῶνη. Ὁ Φαρισαῖος αὐτοδικαιώνεται. Ἡ αὐτοδικαίωση εἶναι ψευδοδικαίωση γιατί δὲν βασίζεται στὴ λυτρωτικὴ δύναμη τοῦ μυστηρίου. Ὅ,τι ἰσχύει στὴν ἐξομολόγηση ἀφορᾷ καὶ στὰ ἄλλα μυστήρια. Ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ ἡ ταπείνωση εἶναι δύναμη πού παρέχεται καὶ αὐξάνει μὲ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη χωρὶς αὐτὴ τὰ μυστήρια παραμένουν ἀνενέργητα.

Ἐνα βῆμα πρὸ τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων, ἡ Ἐκκλησία φέρνει στὸ προσκήνιο τὸ πρόσωπο τοῦ ἐκ δεξιῶν Ληστῆ. Ὁ πιστὸς ὁμολογεῖ τό «*Μνήσθητί μου Κύριε, ὅταν ἔλθης ἐν τῇ Βασιλείᾳ Σου*». Καμία ἄλλη ὁμολογία πίστεως δὲν χρειάζεται πλέον, ὅταν πλησιάσει ὁ ἄνθρωπος τόσο κοντὰ στὸν Θεό του. Μὲ τό «*μνήσθητι*» ἰκετευτικὰ ζητεῖ τὴ συγκαταρίθμησή του ἀνάμεσα στοὺς καλεσμένους τοῦ Γαμήλιου Δείπνου¹⁰⁶. Ὁ ληστής δὲν ζητᾷ σὰν τὸν τελῶνη τὸν ἴλασμό καὶ τὴ συμπάθεια τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὴν ἀναίρεση τῆς τυραννίδας τοῦ ἐχθροῦ¹⁰⁷, τὴν κατάφλεξη τῆς ἁμαρτίας¹⁰⁸, τὸ ἄνοιγμα τῶν κρουνῶν τῆς ζωῆς¹⁰⁹.

Ὁ ληστής «ληστεύει» ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐναρέτους τὴν πρωτιὰ στὴ Βασιλεία. Μὲ τὴν ἀπλῆ καὶ ἀνεπιφύλακτη παραδοχὴ τῆς ἐνοχῆς του γίνεται δωρεοδόχος τῆς χάριτος. Βρίσκεται σὲ μία ὀριακὴ ὑπαρκτικὴ συνάντηση μὲ τὸν Χριστὸ καὶ κερδίζει «*αὐθήμερόν*»¹¹⁰ τὴν αἰώνια συντροφιά Του. Ἔχει τὴ «*μικρὰν φωνήν*» τοῦ μελλοθανάτου, πού λίγο πρὶν

105. ΣΥΜΕΩΝ Ν. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κατήχησις ΚΓ'*, σ. 305.

106. Βλ. Ἀντίφωνο ιδ', Ἀκολουθία τῶν Παθῶν: «*Κύριε, ὁ τὸν Ληστὴν συνοδοιπόρον λαβόν, τὸν ἐν αἵματι χεῖρας μολύναντα, καὶ ἡμᾶς σὺν αὐτῷ καταρίθμησον...*» (*Τριώδιον*, σ. 394).

107. Κάθισμα Σταυρώσιμο α', Ὁρθρου Παρασκευῆς, ἦχος α', *Τριώδιον*, σ. 449.

108. Κάθισμα Σταυρώσιμο α', Ὁρθρου Παρασκευῆς, ἦχος βαρὺς, *Τριώδιον*, σ. 471.

109. Τροπάριον ζ', Μακαρισμῶν ἀκολουθίας Παθῶν, *Τριώδιον*, σ. 395.

110. Ἐξαποστειλάριον, ἀκολουθίας Παθῶν, *Τριώδιον*, σ. 398.

σβήσει, βρίσκει τή δύναμη νά ἐκφράσει «μεγάλην πίστην» καί τελείως ἀναπάντεχα σῶζεται¹¹¹. Σ' αὐτὸ τὸ ὀριακὸ σημεῖο μεταξὺ οὐρανοῦ καί γῆς βρίσκεται ὁ κοινωνὸς τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων. Προσέρχεται στὸ μυστήριον «ληστρικὰ θεολογῶν»¹¹² τὸ «Μνήσθητί μου Κύριε». Καμία ἀξι-οσύνη, καμία δικαίωση τῶν πράξεων του δὲν δικαιολογεῖ τὴν εἴσοδο στὴ Βασιλεία. Κάθε αἴσθημα ἀξιομισθίας ἐκμηδενίζεται ἀπὸ τὴν «ἐξαγορά» του «ἐκ τῆς κατάρας τοῦ νόμου». Ἡ ζωὴ καί ἡ ἐλπίδα του προσφέρεται στὸν φιλάνθρωπο Δεσπότη ὡς παρακαταθήκη ἐμπιστοσύνης¹¹³.

Οἱ ἀκροώμενοι τῆς Θείας Λειτουργίας, ἐκεῖνοι ποὺ τὴν παρακολουθοῦν, ἀλλὰ δὲν γεύονται τὴ Θεία Κοινωνία, βρίσκονται περισσό-τερο στὴ θέση τοῦ τελῶνη παρὰ τοῦ ληστῆ. Προσεύχονται στὸν Θεὸ ποὺ βρίσκεται «ἀπέναντί» τους καί ὄχι μέσα τους¹¹⁴. Καλοῦνται νὰ βιώσουν μέ «τελωνική» ταπείνωση τὴν ἀποχή τους ἀπὸ τὸ μυστήριον. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ταπείνωση τοῦ τελῶνη ἔχει μικρότερη ἀξία στὰ μάτια τοῦ Θεοῦ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ληστῆ. Καί οἱ δύο, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, λαμβάνουν περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ζητοῦν, ὁ τελῶνης ἀντὶ γιὰ ἰλασμό δικαίωση καί ὁ ληστής ἀντὶ γιὰ μνήμη εἴσοδο στὴ Βασιλεία τῶν οὐρανῶν¹¹⁵. Ἡ ζωὴ μέσα στὴν Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἐπιβίωση, ἀλλὰ βίος πνευματικῆς ἀφθονίας καί πλούτου. Στὴν παραβολὴ τοῦ Καλοῦ Ποιμένος ὑπογραμμίζεται ὅτι ὁ Ποιμένας ἦλθε «ἵνα ζωὴν ἔχωσιν καὶ περισσὸν ἔχωσιν»¹¹⁶. Οἱ μιμητὲς τῆς ταπείνω-σης τοῦ τελῶνη ἔχουν ὅλες τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐξελιχθοῦν σὲ «ἐκ δεξιῶν ληστὲς τῆς χάριτος» καί νὰ ὀδηγηθοῦν ἀπὸ τὴ δικαίωση στὸν

111. Ἀντίφωνον ιδ', ἀκολουθίας Παθῶν, *Τριώδιον*, σ. 394.

112. Μέγας Κανὼν, θ' ᾠδὴ, τροπάριον 22, *Τριώδιον*, σ. 287.

113. Πρβλ. τὴ χαμηλόφωνη εὐχὴ τοῦ ἱερέα πρὶν τὴν ἐκφώνηση τοῦ Πάτερ ἡμῶν: «Σοὶ παρακατιθέμεθα τὴν ζωὴν ἡμῶν ἅπασαν καὶ τὴν ἐλπίδα, Δέσποτα φιλάνθρωπε...» (*Ἱερατικόν*, σ. 129).

114. «Μὴ προσευξόμεθα φαρισαϊκῶς ἀδελφοί· ὁ γὰρ ὑψῶν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, ταπεινωθῶμεν ἐναντίον τοῦ Θεοῦ, τελωνικῶς διὰ νηστείας κρίζοντες· Ἰλάσθητι ἡμῖν ὁ Θεός, τοῖς ἁμαρτωλοῖς» (Στιχηρὸν Ἰδιόμελον α', Ἑσπερινοῦ Κυριακῆς Τελῶ-νου καὶ Φαρισαίου, *Τριώδιον*, σ. 5).

115. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ*, *Λόγος ΚΕ'*, PG 88, 1000D.

116. *Ἰω.* 10, 10.

άγιασμό.

Ἡ «συγκύπτουσα» στάση τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος

Ἄν ἐξετάσει κανεὶς τὶς λατρεῖες τῶν θρησκευτῶν θὰ βρεῖ ἓνα κοινὸ σημεῖο: τὴν προσπάθεια ἀνάτασης τῆς ψυχῆς πάνω ἀπὸ τὰ γήινα. Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς λατρεῖες, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος προσπαθεῖ νὰ σηκωθεῖ λίγο ψηλότερα, τοποθετεῖ τὸ σῶμα του σὲ μία στάση πολὺ κοντὰ στὴ γῆ. Τὸ χαμήλωμα τῶν βλεφάρων, ἡ κάμψη τοῦ αὐχένα, ἡ γονυκλισία, ἀκόμα καὶ ἡ πρηνηδὸν προσκύνηση προδίδουν τὴ «συγκύπτουσα» ψυχὴ.

Ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἀφυπνιστεῖ, νὰ «ἀνορθωθεῖ» πνευματικά, πρέπει νὰ στραφεῖ πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ του κόσμο, νὰ ἀναδιπλωθεῖ συνειδησιακὰ καὶ ὑπαρκτικά. Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας Κρήτης ἐρμηνεύει ἀλληγορικὰ τὴ θεραπεία τῆς συγκύπτουσας ὡς τὴν ὑπαρκτικὴ ἀναδίπλωση τῆς ψυχῆς, πὺ ἐπειδὴ στρέφεται πρὸς τὸν Χριστὸ σώζεται¹¹⁷. Ἡ εἴσοδος στὴν Ἐκκλησία θὰ φέρει πνευματικοὺς καρποὺς ἂν συνδυαστεῖ μὲ τὴν εἴσοδο τῆς συνείδησης στὰ ἐνδότερα τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία προαπαιτεῖ τὴν ἐξοδό της ἀπὸ τὸ ἐπηρμένο φρόνημα τοῦ ἐγώ¹¹⁸. Ὁ ἐγωιστῆς ἀπομονώνεται ἀπὸ τὴ σκέψη καὶ τὴ φροντίδα γιὰ τοὺς ἄλλους¹¹⁹. Ἀντίθετα, ὁ ταπεινὸς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τοὺς ἐμπαθεῖς λογισμοὺς καὶ τὶς φιλήδονες ἐπιθυμίες, πὺ τοῦ ἐπιτίθενται «ληστρικῶς»¹²⁰ καὶ τοῦ προκαλοῦν σύγχυση¹²¹ καὶ ἀναταραχὴ¹²².

117. «Τὴν χαμαὶ συγκύπτουσαν μιμοῦ, ὧ ψυχὴ· πρόσελθε, πρόσπεσον τοῖς ποσὶ τοῦ Ἰησοῦ, ἵνα σε ἀνορθώσῃ, καὶ βηματίσῃς ὀρθῶς τὰς τρίβους τοῦ Κυρίου» (Μέγας Κανὼν, ε΄ ῥοδή, τροπάριον 19, Τριῶδιον, σ. 279).

118. Βλ. Μθ. 10, 39: «... ὁ ἀπολέσας τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἕνεκεν ἐμοῦ εὐρήσει αὐτήν». Πρβλ. Κ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ, Ἡ θεολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ θεώρηση τῆς Ἀγωγῆς, σ. 123.

119. «Τὸν Χάμ ἐκεῖνον, ψυχὴ, τὸν πατραλοῖαν μιμησαμένη, τὴν αἰσχύνην οὐκ ἐκάλυψας τοῦ πλησίον ὀπισθοφανῶς ἀνακάμψασα» (Μέγας Κανὼν, γ΄ ῥοδή, τροπάριον 13, Τριῶδιον, σ. 275).

120. «... ἅς μοι ἔνδον μαιφόνου λογισμοὶ ληστρικῶς ἐναπέθηκαν» (Μέγας Κανὼν, α΄ ῥοδή, τροπάριον 11, Τριῶδιον, σ. 272).

121. «Ἐν νυκτὶ τὸν βίον μου διήλθον ἀεὶ· σκότος γὰρ γέγονε καὶ βαθεῖά μοι ἀχλὺς ἡ νύξ τῆς ἀμαρτίας» (Μέγας Κανὼν, ε΄ ῥοδή, τροπάριον 1, Τριῶδιον, σ. 278).

122. «Ζάλη με τῶν κακῶν περιέχει» (Μέγας Κανὼν, β΄ ῥοδή, τροπάριον 4, ΤΡΙ-

Ἡ συγκύπτουσα στάση εἶναι πρῶτα στάση ψυχῆς καὶ μετὰ σώματος. Βοηθὰ τὸν ἄνθρωπο νὰ δεῖ τὶς πληγές του καὶ νὰ κλάψει γι' αὐτές, ν' ἀποκτήσει μία καρδιακὴ καρτερικότητα πρὸς τὰ ἄνω. Τὸ «*ἄνω σχῶμεν τὰς καρδίας*» δὲν σημαίνει τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ταπεινὴ διάθεση κατάδυσης στὸν βυθὸ τῆς ψυχῆς, ἐκεῖ ποὺ δὲν ἀκούγεται τίποτα πλέον ἀπὸ τοὺς βιοτικούς καὶ πειρασμικούς θορύβους. Πρέπει κανεὶς νὰ βυθιστεῖ πολὺ χαμηλὰ γιὰ νὰ φτάσει «*εἰς τὰ ἄνω*», ἐκεῖ ποὺ ἡ Χάρις τοῦ Θεοῦ ἀνασύρει τὸν «*ὑποβρύχιον νοῦ*»¹²³ ἀπὸ τὴν ἄβυσσο τῶν παθῶν καὶ τῆς ἠθικῆς ἀναισθησίας. Μέσα στὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα κατοικεῖ ἕνας Ἀδὰμ ποὺ ἀπὸ τὴ μία μεριά κλαίει γοερὰ τὸν Χαμένο Παράδεισο καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐλπίζει νὰ τὸν κερδίσει: «*Ἐκάθισεν Ἀδὰμ τότε, καὶ ἔκλαυσεν ἀπέναντι τῆς τρυφῆς τοῦ Παραδείσου, χερσὶν τύπτων τὰς ὄψεις, καὶ ἔλεγεν. Ἐλεῆμον, ἐλέησόν με τὸν παραπεσόντα*»¹²⁴. Ὁ Ἀδὰμ δὲν βιάζεται νὰ ἀφήσει πίσω του τὸν Παράδεισο, κάθετα ἀπέναντι στὴ θύρα ποὺ μόλις πρὶν λίγο ἔκλεισε καὶ ὀδύρεται χτυπῶντας τὸ πρόσωπό του. Δὲν δείχνει νὰ ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν κόσμον ποὺ ἀνοίγεται μπροστά του. Ὁ Ἀδὰμ τοῦ ἁγίου Σιλουανοῦ στὸ πεζοποίημά του Ἀδαμιαῖος Θρῆνος δὲν μπορεῖ οὔτε στιγμὴ νὰ ξεχάσει τὸν Θεό¹²⁵. Μέσα στὸν Παράδεισο κατοικεῖ τὸ κάλλος καὶ ἡ ὁμορφιά. Ἐξω ἀπὸ αὐτὸν ὁ κόσμος εἶναι μιὰ ἔρημος ποὺ ἀντηχεῖ τοὺς λυγμούς του¹²⁶.

Θὰ συγκρίνουμε αὐτὸν τὸν Ἀδὰμ μὲ τοὺς Πρωτόπλαστους ποὺ πρωταγωνιστοῦν στὸν *Χαμένο Παράδεισο* τοῦ Milton: «*Βλέποντας πίσω ἀντίκρυσαν ὅλη τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Παραδείσου, τόσο πρόσφατη ἢ εὐτυχισμένη του θέσης, ζωσμένη ἀπὸ τρομερὲς πύρινες φλόγες... Αἰσθάνθηκαν νὰ κατακυλοῦν ἀργὰ δάκρυα, ἀλλὰ ἀμέσως σκούπισαν τὰ μάγουλά τους: μπροστά τους ἀνοιγόταν ὁ κόσμος ὅλος, νὰ διαλέξουν ἐκεῖ τὴ θέσιν τῆς ἡσυχίας τους -καὶ ἡ θεία πρόνοια ὀδηγός τους. [Λίγο*

ΩΔΙΟΝ, σ. 273). Πρβλ. ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Ἀσκητικά, ΠΑ'*, σ. 312: «*Ἐὰν κολληθῆ ὁ οὐρανὸς τῇ γῆ, ὁ ταπεινόφρων, οὐ θροεῖται... ὅτι οὐκ ἔστι τι κινουῦν, ἢ θροοῦν τὴν διάνοιαν αὐτοῦ*».

123. Μέγας Κανὼν, ε' ᾠδὴ, τροπάριο 13, *Τριώδιον*, σ. 279.

124. Οἶκος Ὁρθρου, Κυριακῆς Τυρινῆς, *Τριώδιον*, σ. 68.

125. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, *Ἅγιος Σιλουανός*, σ. 561.

126. Στὸ ἴδιο, σ. 391.

πρὶν ὁ Μιχαὴλ εἶχε πεῖ στὸν Ἀδάμ:] «Μόνο νὰ προσθέσεις τὴν ὑπεύθυνη γνώση, τὶς πράξεις, τὴν πίστη, τὴν ἀρετὴ, τὴ χριστιανικὴ ἀγάπη καὶ τὴ λιτότητα... δὲν θ' ἀφήσεις ἀπόθυμα αὐτὸν τὸν Παράδεισο, ἀλλὰ θ' ἀποκτήσεις ἕναν Παράδεισο μέσα σου, πολὺ εὐτυχέστερο»¹²⁷.

Πόσο πιό «ψύχραιμη» καὶ «καθωσπρέπει» εἶναι αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τῆς φυγῆς τῶν Πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν Παράδεισο! Ἀφήνουν πίσω τους ἕνα κατεστραμμένο τοπίο γιὰ ἕνα καλύτερο αὔριο. Νιώθουν μία στιγμιαία στενοχώρια, ὄχι γιὰτὶ ἀποχωρίζονται τὸν Θεό, ἀλλὰ γιὰτὶ εἶναι ἀκόμα νωπὴ ἢ ἀνάμνηση τῆς παραδείσιας τρυφῆς. Ὁ πόνος δὲν εἶναι ἀβάσταχτος. Τὸ κλάμα δὲν εἶναι γοερό, μόνο λίγα δάκρυα κυλοῦν ἀργὰ στὰ μάγουλα καὶ ὄχι γιὰ πολὺ. Βιάζονται νὰ φύγουν πρὸς τὸν καινούριο κόσμο ποὺ ἀνοίγεται μπροστά τους. Ὁ Ἀδάμ ἐπιστρατεύει ὅλα τὰ ἐφόδια μιᾶς αὐτοφυοῦς θρησκευτικότητας ὕστερα ἀπὸ μία διαφωτιστικὴ συζήτηση μὲ τὸν Μιχαὴλ περὶ τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς μεθόδου ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀκολουθήσει στὴν καινούργια του πολὺ ἐνδιαφέρουσα ζωὴ. Δίπλα στὶς ἄλλες ἀρετὲς παρατίθεται καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, ὡς αὐτονομημένο ἀγαθό.

Γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους, ἡ ἀγάπη εἶναι ἡ διηνεκὴς ὁρμὴ πρὸς τὸν Θεὸ ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ νόστο τῆς παραδείσιας θεᾶς Του¹²⁸. Μαζὶ μὲ τὶς συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ὁ Ἀδάμ κληροδότησε στὶς ἐπόμενες γενιὲς καὶ αὐτὴ τὴ νόστο. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ ὀρθοῦ λόγου προσπάθησε νὰ θάψει καλὰ μέσα του κάθε αἴσθημα ἀπωλείας καὶ ξεριζωμοῦ. Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς παρομοιάζει τὴ θλίψη τοῦ Ἀδάμ μὲ ὠκεανό¹²⁹. Ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος κολυμπᾷ μέσα σὲ αὐτὸν τὸν ὠκεανὸ χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ αἰσθανθεῖ τὴν ὑγρασία του. Ἔχει χάσει τὴν αἰτία καὶ τὴν πηγὴ τῶν δακρύων του. Ἔχει χάσει τὰ ἴδια τὰ δάκρυα. Πόσο ἐπικαιρὸς μοιάζει σήμερα ὁ ἅγιος Ἀνδρέας Κρήτης ποὺ παρακαλεῖ τὸν Θεὸ νὰ τοῦ χαρίσει ὡς δῶρο δάκρυα¹³⁰. Ἐκεῖνος ποὺ δὲν αἰσθάνεται

127. Μετάφραση Μ. Κυπραίου, στό, Μ. WEBER, *Ἡ προτεσταντικὴ ἠθικὴ*, σ. 77. Πρβλ. J. MILTON, *Paradise Lost*, σσ. 1609-1610.

128. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, *Ἅγιος Σιλουανός*, σσ. 561-562.

129. Στὸ ἴδιο, σσ. 560-561.

130. Μέγας Κανὼν, ἡ' ᾠδὴ, τροπάριο 15: «Τὴν σηπεδόνα, Σωτήρ, θεράπευσον, τῆς ταπεινῆς μου ψυχῆς, μόνε ἰατρέ· μάλαγμά μοι ἐπίθες καὶ ἔλαιον καὶ οἶνον, ἔργα

την ανάγκη να κλάψει για τὸν χαμένο Παράδεισο, δὲν θὰ προσπαθήσει καὶ νὰ τὸν ξανακερδίσει. Ἡ ὀρθόδοξη λατρευτικὴ ζωὴ μᾶς θυμίζει διαρκῶς ὅτι ὅλοι εἴμαστε πολιτογραφημένοι στὴν «ποθεινὴ Πατρίδα»¹³¹ τοῦ Παραδείσου καὶ μᾶς ἀνοίγει μὲ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας διόδους ἐπιστροφῆς. Ὁ πόνος καὶ τὰ δάκρυα ποὺ προκαλεῖ ἡ μνήμη τῆς ἀπώλειας τοῦ Παραδείσου εἶναι ἡ μεγαλύτερη εὐλογία ποὺ μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὸν ὀρθόδοξο χριστιανό. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ ὠφελεῖ τὸν πιστὸ μὲ δύο τρόπους, ἀφενὸς τὸν κρατᾷ σὲ ἐγρήγορηση, ἀπαλλάσσοντάς τον ἀπὸ τὴ νωχέλεια καὶ τὴν ἀκηδία καὶ ἀφετέρου τὸν βάζει στὸ κλίμα τῆς ταπείνωσης. Ἐκεῖνος ποὺ ἀγωνίζεται πνευματικά, καὶ ἰδίως αὐτὸς ποὺ προσέρχεται στὴν Ἐκκλησία γιὰ νὰ λειτουργηθεῖ, κινδυνεύει νὰ πιστέψει φαρισαϊκὰ ὅτι ἐπιδιώκει κάτι ὑψηλὸ καὶ ἀνώτερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ὅταν ὁμως βλέπει τὴ συμμετοχὴ του στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς τὸ ἐλάχιστο ὄριο γιὰ νὰ κρατηθεῖ στὴ ζωὴ, ὡς τὸν μόνον τρόπο γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν κίνδυνο τοῦ πνευματικοῦ του θανάτου, ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν πραγματικὸ κίνδυνο ποὺ εἶναι ἡ οἴηση καὶ ἡ ὑπερηφάνεια. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ ταπείνωση ταυτίζεται μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἦθος.

Ἐκεῖνος ποὺ ἀφενὸς θεωρεῖ τὴν πτώση ὡς ἐξέλιξη, ἀφοῦ πιά δὲν πιστεύει στὴ δυνατότητα ἐπιστροφῆς στὴν Ἐδέμ, καὶ ἀφετέρου βιώνει τὴν ἐγκόσμια ζωὴ ὡς καθῆκον εἶναι πουριτανός¹³². Ὁ πουριτανισμὸς «ἀπάλλαξε» τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴ νόστο τοῦ Παραδείσου, ἐνῶ ἡ μετεξέλιξή του, ὁ μεθοδικὸς πιετισμὸς, ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ἀφαιρέσει κάθε νόημα στὴ λέξη «συντριβή»¹³³. Στὴ Δύση, ὁ μεθοδικὸς προσανατολισμὸς, ἡ λογιστικὴ ἀντίληψη περὶ ἠθικῆς, ἡ προβολὴ μίας ἀριστοκρατίας σεσωσμένων καὶ ἡ εὐσεβιστικὴ κατάταξη τῶν πιστῶν σὲ πρώτη καὶ δευτέρα κατηγορία δημιούργησε ἓνα συλλογικὸ ἀσυνείδητο γεμάτο πολώσεις καὶ διαχωρισμοὺς¹³⁴ ποὺ ἐκδηλώ-

μετανοίας, κατάνυξιν μετὰ δακρύων», Τριώδιον σ. 284.

131. Βλ. *Μικρὸν Εὐχολόγιον*, σ. 240, ἀπὸ τὰ νεκρώσιμα Εὐλογητάρια: «... τὴν ποθηνὴν πατρίδα παράσχου μοι, Παραδείσου πάλιν ποιῶν πολίτην με». Πρβλ. *Μέγας Κανὼν*, α' ᾠδὴ, τροπάριο 6, Τριώδιον σ. 271.

132. Πρβλ. M. WEBER, *Ἡ προτεσταντικὴ ἠθικὴ*, σ. 77.

133. Στὸ ἴδιο, σ. 117.

134. Στὸ ἴδιο, σσ. 104 – 106· 222 (ὑποσ. 100)· 219 (ὑποσ. 84).

θηκαν και στη λατρεία. Στη σύγχρονη εποχή διαφημίζεται ιδιαίτερα ή υπέρβαση όλων αυτών των αντιθέσεων και των συγκρούσεων μέσα από την τεχνολογική, τεχνοκρατική και οικονομική συνύπαρξη και συνεργασία των λαών.

Ο δυτικός τρόπος ζωής έχει πλέον επιβληθεί σχεδόν σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Μέσα στην «έρημία των πόλεων» και το ψυχρό τοπίο του τεχνολογισμού, ή ὀρθόδοξη λατρεία, όταν βιώνεται ταπεινά, παραμένει μία ὄαση. Ἡ γόνιμη συγκατάμειξη τῆς μυστηριολογικῆς καὶ τῆς ἀσκητικῆς εὐσέβειας¹³⁵ τὴν προστατεύει ἀπὸ τὴν ἰσοπεδωτικὴ ψυχραιμία τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Στὴν ὀρθόδοξη λατρεία ἡ μόνη θεμιτὴ ψυχραιμία εἶναι ἐκείνη ποὺ βοηθᾷ τὸν πιστὸ νὰ ἀκολουθήσει τὴν κοινότητα καὶ νὰ μὴν ξεστράτισει στὸν δρόμο τοῦ ἀτομισμού¹³⁶. Τὰ ὀρθόδοξα λατρευτικὰ κείμενα δὲν ἐπιχειρηματολογοῦν ὀρθολογικά, ἀλλὰ προσπαθοῦν νὰ κλυδωνίσουν συναισθηματικὰ τὸν πιστό. Ταυτόχρονα παραθέτουν γνωσιολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ δόγμα καὶ τὴν ἱστορία, ὥστε νὰ δώσουν διέξοδο στὴν ὑπαρξιακὴ ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀναβαθμίζουν τὸν συναισθηματικὸ κλυδωνισμό ποὺ προκαλοῦν σὲ δοξολογικὴ ἀνιδιοτέλεια¹³⁷.

Γιὰ τὴν ὀρθοδοξία, ἡ συγκύπτουσα ψυχὴ καὶ ἡ συγκύπτουσα στάση τοῦ σώματος εἶναι μία ἀδιάκοπη μάχη μὲ τὸν πειρασμό. Οἱ μετάνοιες καὶ γονυκλισίες εἶναι τρόπος καὶ στάση προσευχῆς τόσο κατ' ἰδίαν ὅσο καὶ στὴ Λατρεία. Ἐνα μόνον γεγονός ἀνορθώνει τὸν πιστό, ὅπως ὁ Χριστὸς ἀνόρθωσε τὴ συγκύπτουσα: Ἡ Ἀνάσταση. Γι' αὐτὸ στὶς Κυριακάτικες Λειτουργίες ποὺ ἡ Ἐκκλησία γιορτάζει τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, οἱ πιστοὶ δὲν κλίνουν γόνυ¹³⁸. Ἡ Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου προσδίδει θριαμβευτικὴ καὶ ἀγωνιστικὴ ἀτμόσφαιρα

135. Γ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ (πρωτ.), *Ἡ θεολογικὴ μαρτυρία*, σ. 15.

136. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Περὶ Ἀκαταλήπτου Γ'*, PG 48, 725: «Οὐχ οὕτως εἰσακούη κατὰ σ' αὐτὸν τὸν Δεσπότην παρακαλῶν, ὡς μετὰ τῶν ἀδελφῶν τῶν σῶν. Ἐνταῦθα γάρ ἐστὶ τι πλεόν, οἶον ἡ ὁμόνοια καὶ ἡ συμφωνία, καὶ τῆς ἀγάπης ὁ σύνδεσμος, καὶ αἱ τῶν ἱερέων εὐχαί».

137. Α. ΓΛΑΡΟΥ, *Θεία Παιδαγωγία*, σ. 69.

138. Ἡ γονυκλισία κατὰ τὴν εὐχὴ τῆς Ἀναφορᾶς δὲν ἔχει τὸ νόημα τῆς συντριβῆς, ἀλλὰ τοῦ ἱεροῦ δέους ἐνώπιον τῶν φρικτῶν Μυστηρίων.

στή Λατρεία. Ἡ ταπείνωση χαρίζει πνευματικὴ εὐλυγισία στήν ψυχή, ὥστε μέ τῆ Χάρη τοῦ Θεοῦ νὰ σηκωθεῖ καί νὰ πολεμήσει τὰ πάθη καί τοὺς πειρασμούς, ἀκούγοντας τὰ προστάγματα τοῦ ὕμνωδοῦ της: «*Ἀνάστηθι καὶ καταπολέμησον, ὡς Ἰησοῦς τὸν Ἀμαλήκ, τῆς σαρκὸς τὰ πάθη, καὶ τοὺς Γαβαωνίτας τοὺς ἀπατηλοὺς λογισμοὺς ἀεὶ νικῶσα*»¹³⁹.

Οἱ πιστοὶ πὸν μετέχουν στὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας εἶναι δοῦλοι τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ. Ὅσοι ἔχουν χαμηλὰ τὴν αὐτοεκτίμηση δὲν κινδυνεύουν νὰ πέσουν ἀπὸ τὸ ὕψος αὐτῆς τῆς ἀγάπης¹⁴⁰. Χωρὶς ταπείνωση καὶ ἀγάπη ἢ διαβάθμιση μεταξὺ τῶν μετεχόντων στή Θεία Λειτουργία σὲ κατηχούμενους, μετανοοῦντες καὶ κοινωνοὺς ἐκλαμβάνεται ὡς διαχωρισμός. Ὁ ταπεινὸς δὲν θεωρεῖ τὶς διακρίσεις αὐτὲς ὡς διαχωριστικὲς γραμμές, ἀλλὰ ὡς ἓνα τρόπο γιὰ νὰ φέρει ἡ Ἐκκλησία στὸ προσκήνιο τὴν ἀνθρώπινη ἀτέλεια καὶ νὰ κάνει ὄρατὸ καὶ ποθούμενο τὸν στόχο τῆς Βασιλείας. Τὸ κριτήριό τῆς διάκρισης δὲν βασίζεται στήν ἠθικὴ ἀξιολόγηση, ἀλλὰ στή δυνατότητα τῆς ἀκατάκριτης μετοχῆς στή Θεία Κοινωνία. Ὁ πιστός, χωρὶς νὰ παύει νὰ ἀντιμετωπίζει τὴν ἀμαρτία ὡς παρανομία, τὴ βιώνει κυρίως ὡς στέρηση τοῦ Κοινοῦ Ποτηρίου τῆς Ζωῆς. Ὁ Χριστὸς εἶναι μία συνεχῆ κρίση στή ζωὴ τοῦ πιστοῦ, γιὰ τὸ Σῶμα του καὶ τὸ Αἷμα του εἶναι μία συνεχῆς ἀσυλία.

Ἐνα ἄλλο μεγάλο ἐμπόδιο στήν ταπεινὴ λατρεία εἶναι ἡ ἀθυμία. Ἡ συνείδηση βρίσκεται σὲ σύγχυση, ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατεῖ νὰ συγκρατήσῃ τὰ θεῖα νοήματα. Αἰσθάνεται αἰχμάλωτος τῆς ἀκαταστασίας τοῦ νοῦ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ κινηθεῖ καρδιακὰ πρὸς τὰ ἄνω. Ἡ ταπείνωση εἶναι τὸ φάρμακο γι' αὐτὴ τὴν πνευματικὴ ἀκαμψία¹⁴¹. Οἱ πιστοὶ δὲν θὰ ἀναζητήσουν τὴ λύση στὸν ἑαυτό τους, ἀλλὰ στὸ πρό-

139. Μέγας Κανὼν, ζ' ᾠδὴ, τροπάριον 11, *Τριώδιον*, σ. 280.

140. Ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ἀναφέρει ὅτι ἀγάπη καὶ ταπείνωση ἀποτελοῦν ἱερὸ ζευγὸς. Ἡ πρώτη ἀνυψώνει καὶ ἡ ἄλλη τοὺς συγκρατεῖ ἐκεῖ πὸν ὑψώθηκαν γιὰ νὰ μὴν πέσουν. Βλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ, Λόγος ΚΕ'*, PG 88, 997A.

141. Πρβλ. ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Πρὸς Θεόδουλον ιγ'-ιζ'*, PG 93, 1485AB: «... *τρόποι εἰσὶ κατ' ἐμὲ τῆς νήψεως... τὸ παρακαλεῖν τὸν Ἰησοῦν εἰς βοήθειαν συνεχῶς ἐν ταπεινώσει*».

σωπο τοῦ Χριστοῦ¹⁴², τῆς Παναγίας¹⁴³ καὶ τῶν Ἁγίων¹⁴⁴. Τὴν ἀθυμία δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν νικήσει μὲ τὴ λογική, ἀλλὰ μὲ τὸν «ἐν τῇ ἀγάπῃ»¹⁴⁵ φόβο. Ὅπως διδάσκει ὁ ἅγιος Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, «ὁ φοβούμενος τὸν Κύριον, δαιμόνων ὀρμὰς οὐ φοβεῖται, οὐδὲ τὰς ἀσθενεῖς ἐφόδους αὐτῶν»¹⁴⁶. Ἀκόμα καὶ αὐτοὶ ποὺ ἔχουν καταφέρει νὰ προοδεύσουν στὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ «ἀφράστως ἠδόμενοι» ἀναπαύονται «ἐν εἰρήνῃ βαθείᾳ» πρέπει νὰ προσέχουν τὶς παγίδες τοῦ Πονηροῦ, γιατί ἡ ψυχὴ τους «πέφυκε τρεπτή», ὁ δὲ πειρασμὸς εἶναι «ἀνένδοτος ἀντικείμενος, καὶ δὴ λαβὰς προστακτικὰς πολλαχόθεν πρὸς ὄλισθον»¹⁴⁷.

Ἡ Θεία Λειτουργία εἶναι μία ἄσκηση βαθιᾶς πνευματικῆς ταπεινώσεως ποὺ ἀρχίζει πρὶν ἀκόμα φτάσει ὁ πιστὸς στὸν ναὸ καὶ συνεχίζει μετὰ τὴν ἀπόλυση. Μετὰ τὴ Θεία Κοινωνία, ἡ δύναμη ποὺ συγκρατεῖ τὴ γεύση τῆς Οὐράνιας Τροφῆς, ποὺ κρατᾷ νωπὴ στὴ μνήμη τὴν Ἀνάμνηση καὶ διατηρεῖ τὸν πόθο τῆς ἐπανάληψης τοῦ Δείπνου εἶναι ἡ ταπείνωση. Στὸν ἔρωτα τὸν μανικὸ τῆς Θείας Ἀγαθότητος ἡ ταπείνωση κατευνάζει τὴ «ζήλια» τοῦ Νυμφίου. Ὁ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς μιλῶντας γι' αὐτὴ τὴ ζήλια, μᾶς λέει πὼς ἡ αὐθάδεια καὶ ἡ αὐταρέσκεια ἀποτελοῦν πνευματικὴ μοιχεία τῆς καρδίας: «Μὴ εἰσαγάγῃς ἄλλον Νυμφίον ἐν τῇ παστάδι τῆς καρδίας σου»¹⁴⁸. Στὸν θεῖο ἔρωτα

142. «Ἀμαρτημάτων ἀμαυρότητι, καθ' ἐκάστην τυφλούμενος, ἀδυνατῶ κατανοεῖν, τὰ θαυμάσιά σου Κύριε· διό μου τῆς καρδίας τοὺς ὀφθαλμοὺς διάνοιζον...» (Τροπάριον γ', ἡ' Ὁδῆς, Ὁρθροῦ Τρίτης, Ε' Ἑβδομάδος Νηστειῶν, Τριώδιον, σ. 261).

143. «Τῶν οἰκτιρμῶν σου ταῖς ρανίσιν, Αἰπάρθενε ἀμόλυντε, τοὺς μολυσμοὺς τοὺς ἐμπαθεῖς τῆς καρδίας μου ἀπόπλυνον, δακρῶν ὀχετοὺς, παρεκτικούς, καθάρσεως ψυχικῆς δωρούμενη» (Τροπάριον δ', ἡ' Ὁδῆς, Ὁρθροῦ Τρίτης, Ε' Ἑβδομάδος Νηστειῶν, Τριώδιον, σ. 261).

144. Βλ. β' Κάθισμα Μαρτυρικόν, Ὁρθροῦ Μ. Σαββάτου, Τριώδιον, σ. 476.

145. Βλ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *Περὶ προσευχῆς με'*, Φιλοκαλία Δ', σ. 329.

146. ΣΥΜΕΩΝ Ν. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κεφάλαια πρακτικὰ να'*, PG 120, 624C.

147. Βλ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *Περὶ προσευχῆς με'*, Φιλοκαλία Δ', σσ. 329-330. Πρβλ. «Τὸ πῦρ οὐ σβεσθήσεται, καὶ ὁ σκόληξ φησὶν οὐ τελευτᾷ. Φοβοῦ τὴν ἀπέλιψιν, ᾧ ψυχὴ μου, θεραπεύουσα Χριστὸν, ἵνα εὐρης ἀπόλαυσιν...» (Εἰρμὸς ἄλλος, ἡ' Ὁδῆς, Κανόνος Ὁρθροῦ Τρίτης, Ε' Ἑβδομάδος Νηστειῶν, Τριώδιον, σ. 261).

148. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὴν ξηρανθεῖσαν συκῆν*, PG 96, 588B.

ὁ ἄνθρωπος παραμερίζει κάθε ἐγωισμό, μπροστὰ στὴν ἐκζήτηση τοῦ ἀγαπημένου: «*Τετρωμένης καρδίας εἰμί ἐγώ· ἐξέστησέ με ὁ πόθος σου· ἠλλοίωσέ με ἡ ἀγάπη σου, Δέσποτα...*»¹⁴⁹. Ὁ πιστὸς ὄλο καὶ πιὸ συχνὰ ἐπιζητεῖ τὴ Θεία Κοινωνία¹⁵⁰. Ἡ μητέρα Ἐκκλησία προσφέρει ἀφειδῶς τὸ καινοδιαθηκικὸ μάννα στὰ μέλη της, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμα τὸ στερεῖ προσωρινὰ μὲ τὰ ἐπιτίμια δὲν τὸ κάνει γιὰ νὰ τιμωρήσει. Ἀσκεῖ τὰ παιδιά της στὴν ταπείνωση, δίνοντάς τους τὴν εὐκαιρία νὰ ἐντείνουν τὴν ἀγάπη τους στὸν Χριστὸ καὶ τὴν πίστη τους στὸ μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

Μέσα σὲ κύκλους ἐορταστικῶν, νυχθήμερο, ἐβδομαδιαῖο καὶ ἐτήσιο, ἡ Ἐκκλησία πλέκει τὸ πλάσμα μαζί μὲ τὸν Πλάστη καὶ φτιάχνει μία Θεανθρώπινη ἀλυσίδα σωτηρίας πρὸς τὸ ἄπειρο. Σ' αὐτὴ τὴν ἀλυσίδα, ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ ὄλων τῶν εἰδῶν τὰ φῶτα, δὲν ἔχει σημασία ποῖος εἶναι φωστῆρας καὶ ποῖος φλόγα. Σημασία ἔχει ὅτι εἶναι ἡ Μία, Ἁγία, Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὴ χοάνη τῆς παγκόσμιας ἐορτῆς¹⁵¹ καὶ ἔχει τὴ δική της μοναδικὴ τροχιά γύρω ἀπὸ τὴν Τρισήλιο Θεότητα.

149. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Εἰς τὴν ξηρανθεῖσαν συκῆν*, PG 96, 588C.

150. Πρβλ. ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *Περὶ προσευχῆς ι'*, Φιλοκαλία Δ', σ. 297 «*Τρωθεῖσα γὰρ ἡ ψυχὴ τῶ θείῳ ἔρωτι τοῦ Χριστοῦ... τούτω γε κατακολουθεῖ*», ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Περὶ προσευχῆς β'*, Φιλοκαλία Δ', σ. 297 «*Ψυχὴ γὰρ θείῳ ἔρωτι ἀλοῦσα κατάκρας, στραφῆναι εἰς τὰ ὀπίσω οὐ δύναται. “Ἐκολλήθη γὰρ, φησὶν ὁ θεῖος Δαβὶδ, ἡ ψυχὴ μου ὀπίσω σου”*».

151. Βλ. Δοξαστικὸν ἡ' Ἰωδῆς, Κανόνος Ὁρθοῦ Κυριακῆς Πάσχα, *Πεντηκοστάριον*, σ. 4, ὅπου ὁ ποιητὴς παρακινεῖ τὴ Νέα Σιών νὰ ἀπεγκλωβίσει τὸ βλέμμα της ἀπὸ τὴν κυκλικὴ τροχιά τοῦ κόσμου: «*Ἄρον κύκλω, τοὺς ὀφθαλμούς σου Σιών καὶ ἴδε· ἰδοὺ γὰρ ἠκάσι σοι, θεοφεγγεῖς ὡς φωστῆρες, ἐκ δυσμῶν καὶ ἐκ βορρᾶ, καὶ θαλάσσης, καὶ ἐώας τὰ τέκνα σου, ἐν σοὶ εὐλογοῦντα, Χριστὸν εἰς τὸν αἰῶνα*».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές.

- Αγία Γραφή - Κ. Διαθήκη, ὑπὸ Ε. Nestle – Κ. Aland, ἐκδ. Deutsche Bibelstiftung, Stuttgart 1985²⁷.
- ΑΝΔΡΕΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, *Εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου Α' – Γ'*, PG 97, 1045-1110.
- ΓΕΡΜΑΝΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Α'*, PG 98, 292 – 308.
- ΓΕΡΜΑΝΟΥ Β' ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν*, PG 140, 677-736.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κεφάλαια πάνυ ὠφέλιμα*, PG 150, 1101-1118.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ὁμιλία ΙΖ'*, *Δεικνῶσα τὸ τοῦ Σαββάτου καὶ τὸ τῆς Κυριακῆς μυστήριον· καὶ εἰς τὸ τῆς καινῆς Κυριακῆς εὐαγγέλιον*, PG 151, 219-236.
- ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, PG 3, 369-584.
- *Περὶ θείων ὀνομάτων*, PG 3, 585-996.
- *Περὶ οὐρανίας ἱεραρχίας*, PG 3, 119-370.
- ΔΩΡΟΘΕΟΥ ΑΒΒΑ, *Ἔργα Ἀσκητικά*, ἐκδ. Ἐτοιμασία, Ἱερᾶς Μονῆς Τιμίου Προδρόμου, Καρέας 1993.
- ΗΣΥΧΙΟΥ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΥ, *Πρὸς Θεόδουλον λόγος ψυχοφελῆς περὶ νήψεως καὶ ἀρετῆς*, PG 93, 1479-1544.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΟΥ, *Ἀντιρρήτικὸς πρῶτος κατὰ εἰκονομάχων*, PG 99, 327-352.
- *Ἐγκώμιον εἰς τὴν κοίμησιν τῆς ἁγίας Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου*, PG 99, 720-729.
- Ἱερατικόν. Αἱ Θεῖαι Λειτουργίαι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου*

τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν Προηγιασμένων μετὰ τῆς τυπικῆς αὐτῶν Διατάξεως καὶ τινων ἀπαραιτήτων ἱερῶν ἀκολουθιῶν, τάξεων καὶ εὐχῶν, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1998 (ἀνατύπωσις ΣΤ').

ΙΣΑΑΚ ΣΥΡΟΥ, *Τὰ Εὐρεθέντα Ἀσκητικά*, ἔκδ. Ἰ. Σπετσιέρη, Ἀθήναι 1895.

ΙΣΙΔΩΡΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *Εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν τῆς πανυπερδόξου καὶ κεχαριτωμένης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ Ἀειπαρθένου Μαρίας*, Λόγος Γ', PG 139, 71-164.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Λόγος δεῦτερος εἰς τὴν ἔνδοξον κοίμησιν τῆς παναγίας Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας*, PG 96, 721-753.

– *Λόγος εἰς τὴν ξηρανθεῖσαν συκῆν, καὶ εἰς τὴν παραβολὴν τοῦ ἀμπελῶνος*, PG 96, 576-588.

– *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, PG 94, 789-1228.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΟΣΤΑΝΔΗΣ, *Ἡ ἐν Χριστῷ Ζωή μου*, ἔκδ. Ἀστήρ, Ἀθήναι 1985.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλῆμαξ. Εἰς λόγους Α'*, PG 88, 631-1209.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Υπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν εἰς ὁμιλίας 4α'*, PG 57, 13-472, PG 58, 471-794.

– *Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων, παραίνεσις πρὸς τοὺς παρόντας...*, PG 51, 143-155.

– *Περὶ Ἀκατολήπτου, ὁμιλία Γ'*, PG 48, 719-728.

– *Ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴν...*, εἰς ὁμιλίας ΛΔ', PG 63, 9-236.

– *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Β' ἐπιστολὴν, εἰς ὁμιλίας Α'*, PG 61, 381-610.

– *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν δευτέραν εἰς ὁμιλίας Ε'*, PG 62, 467-500.

- *Υπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολὴν εἰς ὁμιλίας γ΄*, PG 62, 703-721.
- *Ὁμιλία, λεχθεῖσα ἐν τῷ ναῶ τῆς ἁγίας Εἰρήνης, ὑπὲρ τε τῆς σπουδῆς τῶν παρόντων...*, PG 63, 485-492.

ΚΑΛΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ, *Κεφάλαια περὶ προσευχῆς, Φιλοκαλία Δ΄*, ἔκδ. Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1991⁵, σσ. 296-367.

ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Α΄ ἐπιστολήν*, PG 74, 856-916.

Μικρὸν Εὐχολόγιον, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1996¹².

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*, PG 150, 367-492.

Πεντηκοστάριον Χαρμόσυνον, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1990 (ἀνατύπωσις Δ΄).

ΠΕΤΡΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ὅτι μέγα ἀγαθὸν ἡ ἀγάπη καὶ ἡ συμβουλή μετὰ ταπεινώσεως, Φιλοκαλία Γ΄*, ἔκδ. Ἀστήρ, Ἀθῆναι 1991⁵, σσ. 92-94.

ΣΥΜΕΩΝ Ν. ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ ἑκατὸν πενήκοντα πέντε*, PG 120, 603-688.

- *Κατηχήσεις ΚΓ΄-ΑΔ΄*, Syméon le Nouveau Théologien, Catéchèses III, ἔκδ. B. Krivochéine, SCh 113 (1965), σσ. 11-303.

Τριώδιον Κατανυκτικόν, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1993².

Ὁρολόγιον τὸ Μέγα, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1972⁴.

2. Βοηθήματα

- ΒΛΑΧΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ, *Όρθόδοξη Ψυχοθεραπεία. (Πατερική θεραπευτική άγωγή)*, Λεβαδειά 1995⁵.
- ΓΛΑΡΟΥ Α., *Θεία Παιδαγωγία. Παιδαγωγικά στοιχεία στο Μεγάλο Κανόνα του Ανδρέα Κρήτης*, έκδ. Ακρίτας, [Ψυχολογία, Παιδαγωγική, Ποιμαντική αρ. 10], Αθήνα 2000.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, *Παγκοσμιότητα και Όρθοδοξία*, έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 2000.
- ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ Κ., *Η θεολογική και ανθρωπολογική θεώρηση της Άγωγής*, Αθήναι 1975.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Η Θεία Λειτουργία. Σχόλια*, έκδ. Δόμος, Αθήνα 1987 (πρώτη επανέκδοση).
- ΕΥΔΟΚΙΜΩΦ Π., *Η Όρθοδοξία*, μτφρ. Α. Μουρτζοπούλου, έκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972.
- ΖΗΖΙΟΥΛΑ ΙΩΑΝΝΟΥ (Μητροπολίτου Περγάμου), *Η ένότης της Έκκλησίας εν τῇ Θεία Εύχαριστία και τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, έκδ. Γρηγόρη, Ἐν Ἀθήναις 1990².
- ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ Φ., *Ὁ Μυστικὸς Κῆπος*, έκδ. Ἀστήρ, Αθήναι 1986³.
- ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ Ι., «Ὁ ἄνθρωπος τοῦ οὐμανισμοῦ καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς Όρθοδοξίας», *Πρακτικά ΣΤ΄ Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου 5-7 Σεπτεμβρίου 1986*, Αθήναι 1988, σσ. 257-276.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Η θεολογική μαρτυρία τῆς Έκκλησιαστικῆς Λατρείας*, έκδ. Ἀρμός, Αθήνα 1995.
- MILTON J., «Paradise Lost», *The Norton Anthologie of English Literature*, vol. 1, έκδ. W. W. Norton & Company, New York – London 1993⁶, σσ. 1474-1610.
- ΠΑΣΧΟΥ Π., *Άγιοι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ. Εἰσαγωγή στὴν Άγιολογία τῆς Όρθοδόξου Έκκλησίας*, έκδ. Ἀρμός, [Ύμναγιολογικά κείμενα καὶ Μελέτες – 2] Αθήνα 1997².

- ΣΜΕΜΑΝ Α., *Ἡ ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας στό σύγχρονο κόσμο*, μτφρ. Ἰ. Ροηλίδη, ἐκδ. Ἀκρίτας, [Ὁρθόδοξη Μαρτυρία 16], Ἀθήνα 1993².
- *Εὐχαριστία. Τό μυστήριό τῆς Βασιλείας*, μτφρ. Ἰ. Ροηλίδη, ἐκδ. Ἀκρίτας, [Ἐκκλησία Προσευχομένη 1], Ἀθήνα 2000².
- ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΣΑΧΑΡΩΦ, *Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης (1866-1938)*, μτφρ. ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ συγγραφέως καὶ τοῦ ἱερομ. Ζαχαρίου, Ἱερά Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Τιμίου Προδρόμου, Ἔσσεξ Ἀγγλίας 1995⁶.
- π. ΣΚΛΗΡΗ ΣΤΑΜΑΤΙΟΥ, «Ἡ ἀλεκτική γλῶσσα τοῦ παραδείγματος», *Σύναξη* 66 (1998) 56-57.
- ΣΠΟΥΡΛΑΚΟΥ - ΕΥΤΥΧΙΑΔΟΥ Α., *Ἡ Παναγία Θεοτόκος τύπος χριστιανικῆς ἀγιότητος. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον τοποθέτησιν ἔναντι τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἀσπίλου Συλλήψεως καὶ τῶν συναφῶν ταύτη δογμάτων*, Ἀθήναι 1990.
- ΤΖΙΡΑΚΗ Ν., *Ἡ περὶ μετουσιώσεως (Trassubstantiantio) εὐχαριστιακῆ ἔρις. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον περὶ μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος*, Ἀθήναι 1977.
- ΤΣΑΚΩΝΑ Β., *Ἡ περὶ συνειδήσεως διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Συμβολὴ εἰς τὴν κατανόησιν τῆς Ἀνθρωπολογίας τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθήναι 1994.
- WEBER Μ., *Ἡ προτεσταντικὴ ἠθικὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ* (μτφρ. Μ. Γ. Κυπραίου), ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1978.